

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VÄLJAANNE

TOIMEKOND:

**J. Aavik, M. J. Eisen, V. Grünthal, J. Jõgever, A. Jürgenstein,
M. Kampmann, L. Kettunen, J. Köpp, J. Luiga, A. Saaberk**

1920

Neljasteistkümnes aastakäik

Nr. 3—4

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

1920

XIV AASTAKÄIK

№ 3—4

Esüisade enneajalooline õigus.

(Järg.)

2

Pulmas. Üks vanem abielusse astumise, s. o. naise-võtmise, viis oli naise röövimine, „tõmbamine“ (Muhus; Luce ja Wiedemann), millest M. J. Eisen 1910. a. „Eesti Kirjanduses“ pikalt pajatas. Hetärismi-ajajärgul saab röövitud naine kõigi suguvõsa meeste naiseks. Seda näeme praegu veel Lõuna-Ameerika metsades elutsevate suguharude juures (Ehrenreich, Beiträge zur Völkerkunde Brasiliens; Veröffentl. a. d. Kgl. Mus. f. Völkerkunde, Bd. 2, lhk. 28). Enamasti käib naiste röövimine sõdadega ühes. Meie saarlased olid tuntud mereröövlid, kes väljastpoolt ka naisi kaasa tõid, nagu Läti Hindrek jutustab. — Naiste röövimine ei olnud aga sugugi mitte nende monopool. Seda nähtust tuli kindlal maal veel võrdlemisi hilja ette, nagu meie maa kirikukatsumise-protokollid näitavad. — Saaremaast teab rahvasuu kõnelda (ka A. Kitzberg on seda lugu noores põlves kuulnud), et seal varem ajal järgmine pruuk olnud, mis kahtlemata vanast hallist ajast pärit on. Noorik pandud pulma ajal palja alumise kehaga kõhuli laua peale ja „isased“ (tarvitan kohalikku nimetust, mis ka Suurelmaal tuntud on) pulmalised löönud järgemööda igaüks oma membro virili talle hoobi katmata koha peale, juure-läustudes: „Seda pead sa saama.“ Rahvasuu jutustab sinna juure, et „Ülemaa“ (Suuremaa) mees juhitud saarlaste pulmas olema. See mõistnud asja teisiti ja võtnud tõsise coituse ette. Saaremaa mehed hakanud teda sellepärast peksma. Vana saarlane seganud ennast vahele: „Vennad, vennad, ärge lööge teda: võib olla, et nende pool niisugune pruuk on.“ Mehed jäänud mõtlema ja lõpetanud peksmise. Vanalmehel oli ehk veel teada, et see komme varemini teisiti oli, kui loob lõpp ei näitaks, et varema aja komme vanema rahva mälestuses edasi elas.

Kombe alus võib selles seista, et naise röövija oma abilistele tasuks ehk tänutäheks naist tarvitada andis. Esi-
 algu võis see kõigi röövkäigust osavõtjate õigus, mis hil-
 jemini siin kirjeldatud kombeks muutus, ju ainult röövitud
 naiste kohta maksa. Hiljemini võis komme üleüldiseks
 saada. Vahest on siin ainult priapusekultusega tegemist
 (võrdle allpool „pulmamunn“). Viimase oletuse poolt kõ-
 neleb Holzmayeri kirjutus (Osilianas) ja Kreutzwaldi oma
 (Böcleri raamatu seletuses) ukse piida löömisest membro
 virili (võrdle ka Muhu vanatüdrukute suguosade „nuhtle-
 misega“ saunas; Osiliana). Siis tuleb siin veel meele, mis
 Pallas oma reisikirjelduses (I j. lhk. 92; vaata Schröder,
 Hochzeitsbräuche, pt. 15, märkus) votjakkidest jutustab.
 Nende juures pannakse pruut kodu õues tekile kummuli
 ja peigmees lööb talle kepi ehk vitsaga selja peale, kuhu
 enne padi on alla pandud. Niisugune löömine näib sigi-
 vuse tõstmise mõttes sündivat. Teda tarvitatakse ka loo-
 made ja puude kallal (v. Buschan, Die Sitten... I, lhk. VI.
 — See tembutus võiks aga ka peksmist meele tuletada,
 mis pruudile vastupaneku eest äraviimise (tõmbamise) pu-
 hul osaks sai. Võrdle ka venelaste piitsa äandmine; Домо-
 српоñ ja Flether).

Olen sellest Saaremaa kombest ka mujalt kuulnud.
 veel paari aasta eest¹⁾. Seal teadis kõneleja (E. Grau)
 ütelda, et seda kommet nooriku „julgustamiseks“ nimeta-
 tavat. Väliselt oli lugu veidi teisiti. Noorik pandud ukse
 kohta seisma, riided („sabad“) üles tõstetud, ja iga meeste-
 soost pulmaline torganud teda membro virili teatud kohta.
 — Sisuliselt on komme seesama, mis eelmises loos: mä-
 lestus vanast kombeõigusest, mis inimestele püha oli, mille
 järele naine ehk kõigi suguvõsa meeste või röövijate päralt
 oli, või jälle usuline nähtus, siis seda püham. Kui kõi-
 kide meeste õigust naiste kohta oletada, siis kujutaks see
 ühekordne naise andmine teistele midagi lahtiostmise tao-
 list naise ühe mehe omanduseks saamisel, ülemineku-järku
 ehk -astet. — Uus õpetus ei luba aga vana õiguse järele
 talitada, kuid vana ei tohi ka niisama ära heita. Leiti
 kesktee, mis vana ja uue vahel käib, vana õigusetunnet
 rahuldab ja uuest käsust üle ei astu. See kesktee oli ees-
 pool-kirjeldatud „julgustamise“ komme, mille hilisemad
 täitjad vististi tema esialgset mõtet ei tunnud ja ainult

1) Septembrikuul 1917 teadis keegi Tartumaa mees sellest kom-
 best kõnelda, mis tema kuulumise järele pruudi „julutamiseks“ nimetatud.
 Julutamist toimetanud naisehed.

mehaaniliselt toimetasid, sellepärast et see „vanasti nõnda oli“, et „isad ka nõnda tegid“.

Siiasamasse liiki kuulub nooriku voodisse viimine külalistega. Saares viinud pulmanaised vanema peiupoisi (prudivenna, raudkæe, sõidutaja) lühikeseks ajaks noorikuga voodisse. Peiupoiss olnud riides ja pidanud ennast „viisakalt“. Pulmanaised seisnud juures (nii kõneles sellest kombest J. Jurkatam oma noorespõlves kodumaal — Saares — kuuldud teadete järele). Rahvasuu räägib (või naljatab?), et kord keegi tuntud „ärkamiseaja“ mees „Ülemaalt“, kes külalisena Saaremaal pulmas olnud, seal iseäraliku austamise vääriliseks arvatud ja noorikuga voodisse viidud. Külaline hakanud noorikule „ligi tikkuma“. Naised noominud teda liialemineku pärast ja üle piiri tikkuja pidanud „niisama“ voodist välja kobima. Igal maal ise viis, igal talul oma taar. „Ülemaa“ mehele on saarlaste komme võõrastav ja ta saab sellest teisiti aru kui saarlane seda mõtleb (kui siinjuures ülepea midagi mõeldi), viimasele paistab jälle „Ülemaa“ mehe ülespidamine halvas valguses. (Võrdle siia juure naise andmine külalisele, esimese öö õigus ja sakslaste Beischlaf auf Glauben.)

Ajad muutuvad ja meie ühes nendega. Uus, võõrsilt toodud kombus ja kõlblusemõiste tõrjub viimaks ikkagi oma, vana välja. Vana paneb visalt vastu ja taganeb samm-sammult. Õige kahvatanud kujul näitab ta ennast veel hiljemal ajal. Noorikul ei passi enam võõra poisiga voodisse minna. Kuid vana komme peab täitmist leidma. Seal pannakse „voodi katsumisel noorikule (Muhus) 10-aastane tütarlaps mõneks minutiks voodisse kõrvale (Holzmayer, Osiliana, 2, 1). Viimane nähtus tuletab „sülelapse“ kommet meele. (Võrdle ka pruudi ja selle sõbrannade voodisse minek kindlal maal.)

See kõik oli meie saarestiku kohta. Suurelmaal on võõrad tuuled valjumini puhunud. Siiski teatakse siin veel „voodi katsumisest“¹⁾ kõnelda. Selle kombe põhjust nähakse voodi tugevuse proovimises. Tõepoolest on siin aga mõne vana halli aja nähtuse viimase hingetõmbusega tegemist. Wiedemann jutustab (Aus dem inneren u. äuss. Leben der Esten, lhk. 317) ja tema järele ka v. Schröder (Die Hochzeitsbräuche der Esten, pt. 27), et siis, kui noo-

1) Dr. O. Kallas kirjutas seda käsikirja lugedes ääremärkuse, et ta seda kommet Saaremaal (Kaarmal) pulmas umbes 1875. a. ümber on näinud. Voodi tugevust katsunud meesterahvast-pulmalised, heitnud mürtsatades voodisse pikali jne.

rikut peigmehe majasse sõidutati, mõlemad peiupoisid pulmasaaja eel sinna ruttasid ja voodisse hüppasid, et selle tugevust proovida. Mõnel pool on peigmees seda ise toimetanud. See peigmehe talitus võib meid juba teise kombe lähemale viia, nimelt noorpaari avaliku voodisse viimise juure, millest omal kohal pikemalt kõneleme. Siin olgu ainult niipalju tähendatud, et noorpaari voodisse viimist ka eespool-kirjeldatud kombe teisendina võib vaadelda, mis peigmehe ainuõigust noore naise kohta näitab. Voodisse viimine, millega varemini ka abielu-akti täitmine tunnistajate juuresõlekul (Kesk-Euroopas isegi vürstikodades veel keskajal) ühendatud oli, esines pulmapidu tähtsama aktina. Sellest silmapilgust peale loeti abielu alanuks ja maksvaks. See põhimõte on ka praeguse aja abielu korraldavate seadusemääruste aluseks saanud¹⁾. Noorte voodisse viimise asemel näib mõnel pool (näit. Kodaveres läinud aastasaja algul) nende abielu- ehk magamiskotti pistmine viisiks olnud (Schröderi Hochzeitsbräuche; lisa II). Sellega ligidas ühenduses näib seisvat meie ja teiste rahvaste pruudi tõstmine ja kandmine ning teki ehk kasuka (naha j. m. m. a.) peale mahapanek peiu kodus, mõnel pool ka pruudi kodus (Soomes niisama; Schröder, lisa VI). Ostjakkide juures saadab pruut esimese ehk prooviöö peigmehe juures väljalaotatud naha peal ja kasuka all mööda (Vürst Kostrov, Historisch-Statistische Mitteilungen aus Sibirien, Bd. 1, 1875/76; Reitzenstein I, 81). Moksha-mordvalaste juures pannakse pruut vaiba (mati) peale ja kantakse peigmehe juure tuppa abielu täidesaatmiseks (Pallas, Reise... I, 71). Selle naiseröövimisega ühenduses oleva kombe üle loe näit. Schröderi Hochzeitsbräuche d. Esten, pt. XV.

Siiasamasse liiki tuleb ka seda nähtust arvata, et mõnes kohas noorik peiupoisi sülle istunud, kes tema ümber kahe käega kinni hoidnud, mispeale kõik pulma mehed noorikut tema käest tahtnud ära kiskuda... kuni viimaks peigmees pahase näoga tulnud ja ka viimase jõuga kiskunud ja sikutanud, kuni ta oma naise kätte saanud (Jung, Kodumaalt nr. 6, lhk. 103). Kas pole ühtlasi trehvatav sümbolika vana ja uue õiguse võitlusest ja viimase võidust? Olgu veel tähendatud, et Põltsamaal peiupoisid

1) Saaremaal (Kaarmal) nägin umbes 1885, kuidas peigmees pruudi juure voodi viidi; siis lauldi lauluraamatu laul ja jäeti noored üksi (Dr. O. Kallase ääremärkus). Sedasama nägi A. Jantra u. 30 a. eest Reclas, kus noorpaar pulmaõhtul lugemisega, mida kooliõpetaja Mahlstein toimetanud, voodisse pandud.

pruudi kolm korda üles tõstab ja ta sellega naiseks kuulutab (Inland 1884, Nr. 1 ja 2; Schröder, Hochzeitsbr., lisa IV. Naabrite lätlaste „haruldastest ja imelikkudest pulmakommetest“ ja „jõledast, elajalikust ja häbita elust pulmapidudel“ võrdle Einhorn ja Hiärn).

Korsika saarel, mis vanade kommete poolest rikas, nagu meiegi saared, oli samasugune voodiproovimine viisiks. Peigmehe sugulastest läks noormees pruudi ees voodisse, hüppas selle peal ja veeretask ennast mitu korda üle voodi (Schröder, Hochzeitsbr., pt. 27, Reinsberg-Düringsfeldi Hochzeitsbuch'i järele).

Vanematest kirjameestest teatab sitsiillane Diodoros (Siculus'eks nimet. Cäsari- ja Augustuse-aegne ajalookirjutaja; 5, 18) Baleaari saartel peetud pulmadest, et seal pruudi kõige vanem sõber ehk tuttav sellega esiteks kokku elanud, siis teised. Seda kommet leiti uuemal ajal peale Korsika veel Kuubas ja (Davise teatel) Austraalia rahvaste juures ühes naise röövimisega; varemajal näib ta väga laialine olnud olevat.

Nii kirjutab Herodotos (IV, 172) Aafrikas elavatest nasamoonidest: „Kui Nasamooni mees esimese naise võtab, siis on viisiks, et pruut esimesel ööl kõiki külalisi peab laskma endaga kokku elada, rida läbi, ja nii kui üks tema juures käinud, annab see talle kingituse, mis ta kodust kaasa toonud.“

Niisamasuguseid asju kuuleme veel Aafrika adürma-hiididest (Herod. IV, 168), vanadest kefaleenidest (Bachofen, Mutterrecht), germaanlastest (mitm. aut.), shotlastest, iirlas-test, baskidest ja uuemal ajal hommikumaa rahvastest, eskimodest j. n. e. (vaata allikad Wilutzky, Vorgesch. d. Rechts I, lhk. 35—37). Sagedasti tuleb siin silmakirjalist nooriku põgenemist, peitmist j. n. e. ette, nagu Eesti pulmaski. Põgeneja püütakse kinni, tassitakse kuhugi kõrvale ja tehakse temaga siis „paha nalja“ (võrdle Wiedemann, Aus dem ... Leben d. E., lhk. 323). See nähtus puutub lähedalt kokku esimese öö õigusega ja naise laenamise-ga külalistele, nii et siin raske on kindlaid piirsisid tõmmata. Ülepea on selle peatüki nähtused üksteisega sedavõrt läbi põimitud, et ikka tuleb ühe juures teisi meele tuletada.

Balkani maade Slaavi sugu elanikkude juures (Hlijevno lagendikul ja Bosnia Kupres) leiti komme, mis saarlaste „julgestamist“ meele tuletab. Pulmamehed suruvad noorikut vastu seina ja õiendavad — silmakirjaks muidugi — sealjuures äbiefumehe kohuseid. Monteneégros magab „pruudi-vend“ (peiupoiss) esimese öö pruudi juures, „ausalt“

nagu Krauss ütleb. Ka Vukalovic jutustab, et peigmees ei esimesel ega järgmistel öödel pruudi juures ei maganud, vaid peiupoisid, kuna praegusel ajal peigmehe ema nende aset täidab, kes siis, kui pruut magama jäänud, oma poja sinna kutsub. — Üks naine Hertsegoviinast jutustanud, et temal üheksa peiupoissi olnud ja ta esimesel kolmel abieluaastal ei ole õieti teadnud, kes tema mees on (v. Reitzenstein, Liebe und Ehe im europ. Altertum, lhk. 94; ka Buschan, Die Sitten der Völker I, Sissejuhatus). Siin oli naine esimesel ööl ja veel mõni aeg peale seda külaliste päralt. Sellest allpool pikemalt.

Eespool-toodud näitused kõneleksid ka vana halli aja hetärismi (kitsendatud agaamia) isesugusest teisendist, tema hilisemast väljaarenemise- ehk kõdunemisejärgust, mida polüandriaks (mitme mehe ja ühe naise abielu) nimetatakse. Tõepoolest: kui naise seisukohale asuda, siis ei ole hetärism muud kui polüandria — abielu (kokkuelamine) mitme mehega. Soome sugu rahvastest on selle jälgi minu teada veel votjakkide, sõrjäänide ja mordvalaste juures leitud. Max Buchi teate järele on Votjaki tüdrukule suureks õnneks, kui tal enne meheleminekut palju lapsi on: siis tuleb kosilasi tosinate kaupa. Muidugi on need lapsed mitmest isast. — Siis on neil muinasjutt, kuidas kangelased Savial, Kaivan ja Ondra, kes koos elasid, kord naisterahvast nägid jõe teisel kaldal seisvat. Nende palve peale tuleb see üle jõe. Kangelased peavad aru, kuidas naisterahvast jagada, ja teevad otsuseks, et ta peab nende kolme naiseks saama... Mordvalaste juures on lastega tüdruk Stenini teate järele (Globus, Bd. 65) niisama lugupeetud. Mokshalane ütleb selle kohta: keegi on sõiduriistaga mööda sõitnud ja jäljed maha jätnud. Ersalane räägib veel selgemini: kelle härg ka ei karga, vasikas on meie (v. Reitzenstein I, 37—8).¹⁾ Sõrjäänide juures on viisiks, et pulmapäeva õhtul, kui noorik voodi viiakse, mehe sugulased „voodi proovimise“ ette võtavad ja asemelt enne ei lahku, kui noorik igatühele neist midagi annetab. Eesti noorik jagab küll omad annid ilma niisuguse „pressimiseta“ välja. Aga Soomes ei lase pruudi ema peigmeest enne voodisse, kui see talle paari kingi annab (Schröder, Hochzeitsbräuche, Anhang VI. Vördle esimese öö õigusest või kohusest lahtiostmisega). See viimane

1) Saaremaal kuulsin naljakat troosti mehe kohta, kes lapsega tüdruku kosinud: „Mis tal viga! Ostis lehma, sai vasika peale kauba“ (Dr. O. Kallase ääremärkus).

nähtus võib aga ka naise ostmise järelkaja olla, kui me juba kõike tahame mineviku kommetest tuletada.

Permi rahva ja tsheremisside juures kestis polüandria kunni kõige viimase ajani, kirjutab Sorokin. Jeruslanovi tõenduse järele ei loetud mehe kokkuelamist naise nooremate sugulastega ja nooriku sugulist läbikäimist mehe nooremate sugulastega mitte hukkamõistmise-vääriliseks. — Ka naabritel slaavlastel oli polüandria tuntud. Jaroslavi kirikuseadus määrab: kui kahel vennal on üks naine, siis piiskopile sada grivnit ja naine kirikumajasse. Peale selle kõnelevad oletuse poolt veel pulmalaulud, kus naisest kui ühisest omandusest kõneldakse, ja terve rida pulmakombeid (v. Сорокинъ Бракъ встарину, lhk. 31—33). Kahjuks pole mul võimalik praegusel puhul Soome sugu rahvaste kohta käivaid teateid kontrollleerida ja vastutus nende eest peab nim. autorite peale jääma, niisama ka üleüldistamise eest, kui seda peaks ilma põhjuseta olema tehtud.

Suguline karskus enne ja pärast abielusse astumist. Huvitav on, kui pikkajaks üks ühiselu vorm teise eest taganeb ja kui tugevad riismed ühest ajajärgust teise ulatavad, kus uued mõisted juba ammu on läbi löönud. Kui sakslased 12. aastasaja lõpul siia tulid meid uue usuga õnnestama, oli eestlastel ja liivlastel ühe naise pidamine (monogaamia) nähtavasti juba tuttav (polüüünia kõrval. Vaata: Läti Hindr. Ad Alb. XXVIII, § 1, v. Bunge, Einleit. in d. Rechtsgesch., lhk. 69, ja Luce, Wahrh. u. Muthmass., lhk. 72 jj.): Kuussada aastat õpetas kirik, et ainult ühte naist võib pidada, ja kuulutas karsket elu. Aga veel 18. aastasaja lõpul leiame endise suguelu ja abielu vormide jälgi ja — ärge kohkuge! — veel praegugi ei ole nad täiesti kadunud, kui nad ülepea kunagi kaovad. — Setude pool on neis asjus ehk mõndagi selgemalt kui meil leida. — Näib, et meie elu ka tuntud looduseeaduse alla käib, mille järele kõik, mis kokku puutub, ennast segab. Kuus- või seitsesada aastat on võrdlemisi lühike ajajärk. Meie leiame tihti edenenu kultuurielus vaateid, mis meid aastatuhande tagasi viivad. Niisugust nähtust võib ainult selle läbi seletada, et paljude rahvaste juures ühe mehe ja ühe naise jäädav abielu (monogaamia) täiesti maksmas on, aga sellesse astumiseni maksab vana „hetärismi“ kord edasi. See tähendab: peale abielusse astumist nõutakse näisterahvalt sugulist karskust, truudust (egoistlik mees ei salli omanduseõiguse rikkumist teiste poolt), enne seda on

naine selle poolest täiesti vaba ja sagedasti koguni „vaba-armastusele“ kohustatud (n. n. usuline ehk templiprostitutsioon; õnnetuste ja m. raskete aegade puhul jne.) Neitsi au, mis meil nii kõrge ja püha, on seal tundmata. Ja lugu on just überpööratud: mida rohkem tüdrukut armastatakse, seda suurem on temast lugupidamine, seda rohkem on tal kosilasi ja abikaasaks soovijaid (v. näit. Herodotos IV, 176). Mees leiab, et naine oma sigivust juba on näidanud; kui tal tüdrukupõlves lapsi oli, järjekult kõlbab ta abikaasaks; talle on naine ka kui ema tähtis. Lapsed olid lojuste, naiste j. m. kõrval vana aja inimese varandus. Muu seas sunnib meest naise sigivuse peale rõhku panema esivanemate kultus (surnute austamine), mis ka meie esiisadele tuntud oli. — Leiti aga naisterahvas puutumata, siis oli see halb tundemärk: keegi ei ole teda tähelepanemise-vääriliseks arvanud, järjekult — halb kaup. — Vahest sai „kunstliku“ defloreerimise komme siit kui mitte alguse, siis vähemalt hoogu. Sellest omal kohal.

• Mul on asja oletada, et Eesti neidudele varemajal ajal kombeõiguse poolt kaunis laialine suguline vabadus lubatud oli. Vaatame asja lähemalt.

Luce kirjutab (Wahrheit. u. Muthm., Pärnus 1827) saarlastest, et praegune eestlane oma naist seda rohkem armastab, kui see temale hea kaasavara ja väikese lamburi kaasa toob, olgu viimane ka väljaspool abielu sündinud laps, kui ta mitte (NB!) sakslase jägu ei ole. Töökus, virkus ja tervis maksavad eestlase silmis, mitte noorus ja iludus (võrdle Kreutzwald, Inland 1837, lhk. 193 jj., Schröder, Hochzeitsbräuche..., Anhang V).

Oma poolt võin tähendada, et minu päevil lesknaisi laste kui tööjõu pärast mõnigi kord on eluseltsilisteks igatsetud.

Õpetaja Hupel, kes mannermaal kaua meie rahva seas elas ja selle elu tundis, kirjutab 1774. a. (Topogr. Nachr. I, lhk. 516) oma poolt:

„Häbi, hoora¹⁾ nime omandada, ei kaalu talurahva juures palju, sest et niisugused inimesed, kui nad aga virgad töötõegijad on, kergesti mehele saavad“ (vaata ka lhk. 513 s. s.) Ja teises kohas (Topogr. Nachr. II, lhk. 136): „Nad on üleüldse, iseäranis eestlased, väga lihahimulised,...

1) Tähendame siin kohe, et see mõiste eestlasele varemalt vististi võõras oli ja alles hiljemal ajal tuttavaks sai. Laialise sugulise vabadusega rahvas ei tunne harilikult prostitutsiooni ja „hoorasid“ neil ei ole. Kui meil vanasti prostitutsiooni ette võis tulla, siis vahest ainult sõdade ajal.

Hooramine ei ole nende juures häbiasi. Ainult mõned vanemad kurvastavad, kui nende tütar ära raisatakse... (lhk. 515: „Lihalikku kokkuelamist ei pea nad üleastumiseks ega hooramiseks“). Kui tüdruk poisi kaenlas magamas leitakse, siis ei ole see neil häbiasi; tõrelemise peale vastavad nad üsna julgesti: meie ei ole ju midagi kurja teinud, meie teeme, nagu see kombeks on (minu harvendus; A. K.)... (Lhk. 137:) Ometigi kuuleb kirikukohustus tihti, et mõlemad noored inimesed kaua aega on lihalikult kokku hoidnud... (vaata ka lhk. 153 ja I j. lhk. 518). Tüdrukust..., kelle juure talupoiss (minu harvendus; A. K.) kunagi ei ole heitnud, ei peeta ka iseäralikult lugu: mõni, et mitte naeru ja põlguse alla sattuda, katsub kõik ära, kuidas meest nõusse saada, et see talle ööseks seltsiliseks tuleks (v. Topogr. Nachr. I, lhk. 515). Vahe tüdrukute ja naiste vahel on see, et esimesed katmata peaga on. Niipea kui tüdruk leitakse raskejalgne olevat, pannakse talle tanu pähe (sedasama teatab Holzmayer Muhust, Osiliana 1, 2, II) ja teda hüütakse naiseks (Petri teate järele pandud talle pärg pähe ja hüütud teda emandaks. Ehstl. u. Ehsten II, lhk. 36). On näitusi, et vanaks jäänud tüdrukud endi peale hooratööd ja raskejalgust on tunnistanud, et tanu pähe saada ja naiste kirjas seista (võrdle põlgus ja pilge vanatüdrukute peale veel meiegi päevil). — (Lhk. 138:) Raisatud ehk teisest käima peale saanud tüdruk võetakse sagedasti ära, kui tal seda kuulsust ei ole, et ta (NB!) venelase ehk sakslasega on kokku hoidnud... Abielu-naised on oma meestele väga truud.“ — Viimast tõendavad ka Petri (Ehstl. u. Ehsten II, lhk. 37), Hiarn (Mon. Liv. Ant. I, lhk. 42) ja Kelch (Historia, lhk. 32), kes ütleb, et abielurikkujat enne sakslaste siiatulekut surmaga nuheldud, ta nimelt elusalt ära põletatud (võrdle ka O. K(al)las) setudest, E. Ü. S-i Alb. II, lhk. 188). — See karistus maksis muidugi ainult naise kohta. „Tulitööst“ mehe poolt võis vana kombeõiguse ajal ainult teatud kordadel juttu olla. Ja seda vahest õige vanal ajal. — Naiste vastu olnud Eesti mehed Kelchi järele (s. s. lhk. 20) väga valjud.

Petri lõendab oma raamatus (Ehstland und Ehsten II, lhk. 32—35), vist Hupeli järele, neidsamu asju, mis viimanegi, mõnda juure lisades, mis ta arvatavasti oma silmaga näinud ja kõrvaga kuulnud.

Teises kohas tõendab seesama Hupel (Über das Hauben der ehstn. Dirnen, M. Raua tsit. j.) tanuga tüdrukust, õigemini meheta naisest, sest seda oli ta rahva selleaegse õigusetunde järele:

„Tanu ei ole tüdrukul takistuseks, isegi mehelemineku puhul mitte. Raskejalgsedel ja tanu alla pandud tüdrukutel ei ole hädaohtu vanaks tüdrukuks jääda, isegi siis, kui nad kaks ehk kolm abieluta last on sünnitanud.“ — Kui 1792 üks ametikoht Eestimaal „eksinud“ tüdrukutel tanukandmise ära keelanud, olla rahvas selle üle väga imestanud ja selle vastu protesteerinud (seals.; võrdle ka O. K(allase) kirjeldus setudest, E. Ü. S-i Alb. II, lhk. 187—8 selles osas, mis tüdrukute vabadusest ja abielurikkumisest kõneleb).¹⁾

Eemalt vaatlejale, kes rahva hingeelu ja kombeõigust ei tunnud, võis see suur kontrast — siin, enne pulmi ehk teist pulmadele vastavat õiguseakti (röövimist, ostmist j. n. e.), vaba suguline läbikäimine, kellega aga süda soovis, ja seal, pärast seda, surmanuhtlus „tulitöö“ eest — enam kui imelik paista. Tuleb meeles pidada, et n. n. abielunaine vana kombeõiguse järele mehe omandus oli, mille peale teistel õigust ei olnud, millega aga mees oma heaksarvamise järele võis talitada, muu seas ka teda välja laenata. Muidugi ei sallinud egoistlik mees teisi oma kõrval. Ei pea ka tüdruku vabadust nii mõistma, et ta — vähemalt viimasel ajal — kohustatud oli igale mehele anduma. Siin tuli ikkagi tüdruku vaba tahtmisega rehkendada. Meie tüdrukud ja naised kandsid enamalt pussnuge vööl ja võisid vastumeelse kallalekippuja „suure koera“ ka surmale suigutada (v. Neus, Estn. Volkslieder I, nr. 2 ja II nr. 78 A).

Et Liivi vana talurahva-õigus (pt. 16), mille ilmumise ajaks 13. aastasada võib arvata, naisterahva au ja puhtuse riisumist ülespoomisega karistab, see ei muuda meie oletusi, olgugi et selle „õiguse“ kokkuseadmisest „vanemad liivlased“ on osa võtnud. Seadusepunkt räägib vägivallast, mis kolme ausa mehe läbi tõeks tehakse. — Need „vanemad liivlased“ olid vististi juba ristitud, sest muidu ei oleks nad seaduse andmisest koos „Liivimaa piiskopi isandaga ja Jumala rüütlitega“ võinud osa võtta. Seadus räägib küll „Liivimaa kombeõigusest“, kuid tähendatud punkt, vähemalt selle redaktsioon, kannab ristiusu mõju märkisid. Sellepärast ei peaks tema põhjal naisterahva sugulise vabaduse kohta rutulisi ja vildakaid järeldusi tehtama. Nagu Läti Hindreku jutustusest (Gesta Meinh. § 10) ja paavst Innocentius III bullast 19. apr. 1201 (Urkundenbuch I, nr. XIII) ning lastetapmise lauludest (Vana

1) Palun eelmisi väljakirjutusi tähelepanelikult lugeda, sest meil tuleb alamaal tihti nende juure tagasi tulla.

Kannel ja Setukeste l.) võib järeldada, olid Liivi ja muidugi ka Eesti naised sel ajal hääleõigusega perekonna-liikmed, kes omale ka ise võisid seaduslikku kaitset nõuda. — Kõik see ei takistanud neid neitsipõlves meestega, kes meeldisid, lühikeseajalisesse ja kergelt lagunevasse ühendusesse astumast, liiatigi et niisugune ühendus rahva õigusetundele vastu ei rääkinud, isegi 500 aastat hiljemini mitte. Meie ei taha ka sugugi eitada, et liivlastele neitsilikkuse mõiste praeguse aja mõttes ja selle nõudmine teatud kordadel, näit. varase kihlamise puhul, tundmata olid, ristiusu mõjust rääkimata. Mis sõnadesse „naisterahva au“ puutub, siis on need vististi võõraste mõjul seadusepunkti üles pandud.

Olgu siin ka kohe tähendatud, et vanasti „neitsilikkuse“ mõiste palju laiem näib olnud kui praegu. Steiermargis on tüdruk praegugi veel oma „neitsilikkuse“ peale uhke, kui ta tütarlast ei ole sünnitanud, vaid poeglaste (v. Reitzenstein, Liebe u. Ehe in europ. Altertum, lhk. 57). Ma ei tea praegu eestlastest ega teistest Soome sugu rahvastest samasugust vaadet ette tuua,¹⁾ küll aga midagi, mis Steiermargi tüdruku suguelu moraali elavalt meele tuletab ja vist selle teisend hiljemast ajast on. Lutsi maa-rahva juures jääb noor naine esimese tütre sündimiseni noorikuks; on tütar käes, siis on ta kabõhõnõ (= vana naine); pojad talt nooriku nime ei võta (O. K(allas), E. Ü. S. Alb. II, lhk. 80, ja eraraamatus „Lutsi Maarahvas“, lhk. 68). Kolga-Jaanis on lugu niisama (M. Raud, E. Kult. IV, lhk. 67, märkus). Varemini oli see vististi üleüldiselt nii. Viimasel ajal kadus nooriku nimi esimese lapse sündimisega. — Raua jutustuse põhjal võib otsusele tulla, et nooriku nimetus ja neitsilikkuse mõiste varemini ühte langesid. — Mis Kreutzwald Böcleri (Forseliuse) raamatu kommentaaris (lhk. 41 ja 42) ühe vanainimese jutu järele neitsilikkuse märkidest j. n. e. kõneleb, on kahtlemata hiljemast ajast pärit ja muidugi uue ja vana segu, ristiusu mõjul sündinud (sellest allpool pikemalt; võrdle ka 5. Moos. 22, 14—17); niisama tuleb „kirpude“ ehk „kirjade“ otsimine teise pulmapäeva hommikul kiriku mõju, osalt ehk ka mõisniku esimese õõ õiguse arvesse panna.

Ka sugurahvaste juurest leiame seda nähtust, et tüdrukust, keda poisid ei käi magatamas, lugu ei peeta. Võ-

1) Näüd aga küll: 1910. a. sügisel kuulsin oma elatanud emalt vanasõna „nelja poja ema on neitsikene“, mis ta Järvamaal paljude vanade inimeste käest oma noorpõlves kuulnud.

tame oma lähedalt setud. O. K(allas) kirjutab neist (E. Ül. S. Alb. II, lhk. 187—8):

„Algab soem aeg, siis kolivad noored tüdrukud kõl-gustesse, aitadesse, kuuridesse, et maja rahu ei eksitaks, ja ootavad siin, iseäranis pühapäeva ja esmaspäeva ööl — poissa. Kõik sünnib vanemate teadmise ja lubamisega; need asja halvaks ei pea. „Peab tänama, kui keegi tuleb; kus sa selle häbiga lähed, kui tütar põlatakse!“ (minu harvendus; A. K.)... Ropuma patu eest hoiab juba see, et tüdrukud pea kunagi üksinda ei ole ja ka poisid karjakaupa käivad... kui tüdruk mõnda poissi üksinda hakkab vastu võtma, siis... ta arvab loota võivat, et poiss ta kosib; see sünnib ka enamasti, olgu küll, et pulmad ja varrud mõnikord ühte ei taha hakata... abielurikkumine peetakse suureks patuks“ (minu harvendus; A. K.).

Et setudega seda puhku lõpetada, siis vaatame veel, mis meie vanavara kuningas Hurt Setukeste lauludes ütleb. Seal loeme pulmakommete all (II a., lhk. 464): Laulunaine Hel'bi Od'e ütles: „Muni kozilane tund umma mör'z'jat jo kavva, um jo aas'taka otsa tima man ma'anu'. Eza ima maka üteh otsah (sc. üteh tareh), tütar' ja ts'ura tõseh otsah (sc. tõseh tareh).“ — See viib, nagu O. Kallase tea-degi, meid n. n. ehalkäimise (lakaskäimise) juure. Sellest allpool eraldi. — Nüüd vaatame teiste Soome sugu rah-vaste arvamist neitsilikkuse ning tüdruku ja poisi vahekorra kohta. Võtame lähemad sugulased Mordva ajast, kellega me umbes kunni 500. aastani enne Kristust Volga maadel kokku puutusime või ühes elasime.

Mordvalastest teatab meile Stenin „Globuses“ (Bd. 65), et neitsilikkus nende juures palju ei maksa. Umberpöörduvalt: tüdruk, kellel enne abielusse astumist lapsi olnud, on sellega näidanud, et ta sigimata ei ole (v. Reitzenstein, Urgesch. d. Ehe, lhk. 37). — See vaade, mis meie juures 18. aastasaja lõpul juba kõikumask, oli siin veel täiel maksvusel. Müller, kes 18. aastasajal tsheremisside ja votjakide elu-olu uuris, kirjutab muu seas: „Ei tsheremissid ega votjakid ei vaata neitsi-likkuse hoidmise peale... üleüldse peab ütleva, et need rahvad neitsilikkuse hoidmist ei nõua (Сорокинъ, Бракъ, 41). Votjakidega jõuame Uhis-Permi ajajärku, mis umbes 1000. a. enne Kr. lõppes. Uurali mägede jalale jäid siis permlased, sõrjäänid ja votjakid maha, Volga-Balti rühm liikus Kesk-Venemaale, et u. 500 a. hiljemini jälle peret

heita, sinna, s. o. Volga maadele merjalasi, tsheremissid ja mordvalasi maha jättes. Veel hilja aja eest leiti perm-laste, votjakkide ja tsheremisside ning mordvalaste juures kaunis laia sugulist vabadust. Tüdruku neitsilikkusest ei hooli vanemad ega peigmees. Vahest on 12-aastasel Votjaki tüdrukukesel juba armuke (Petri kõneleb 18. aasta-saja lõpul umbes sedasama 13-aastastest Eesti tüdrukutest. 16-aastased saavat juba mehele, kui nad virgad ja ilusad on. V. Ehstl. u. Ehsten II, lhk. 38). Mida rohkem lapsi tüdrukul enne mehelesaamist on, seda rohkem peetakse temast lugu. Niisugust tütart ei anna vanemad nii pea mehele; teda loetakse virgaks töötajaks, „tema andis perele juba küllalt töölisi ilma mehetagi“ (Smirnovi, Pervuchini j. t. tõendused). Peaasjalikult sedasama leiti ka tshere-misside, mordvalaste ja permlaste juures (Seroschevski, Charusin; v. Сорокинъ, Бракъ, 18, 19). Max Buch kirjutab votjakkidest (Freierei u. Hochzeit b. d. Wotjaken, Ausland 1882 nr. 5, lhk. 91): Votjaki tüdruku suguelu-moraal läheb sellest kaunis lahku, mis Euroopas üleüldi-selt maksev on. Poiss ja tüdruk käivad teineteisega täi-esti vabalt läbi. Seda on veel vähe; tüdrukule loe-takse häbiasjaks, kui tal vähe poissa käib, (minu harvendus; A. K.). Iseloomulik on nende vanasõna selle kohta: pinal pios uz dzáratu inmar uz dzarátu, kui poiss (tüdrukut) ei armasta, siis jumal (teda, s. o. tüdru-ku) ei armasta... (v. ka Wilutzky, Vorgeschichte d. Rechts I, 31). „Et seda häbiasjaks loetakse, kui tal vähe külalisi käib, siis on selle loogikalik tagajärg, et seda tüdrukule suureks auks peetakse, kui tal palju lapsi on. Niisugusel puhul leiab ta rikkama mehe ja isa saab tema eest suurema hinna. — Üks väga ilus Votjaki tüdruk elas küllegi Vene ohvitseriga ja sai sellega lapse. Peale seda hakkasid paljud kosilased teda tahtma; ta läks kõige rik-kamale nendest ja sai kõige enam lugupeetud naisterah-vaks külas“ (Каутский, Возникнов. брака и семьи, пер. Львовича, lhk. 72; v. Zeitschr. f. vergl. Rechtswissensch., Bd. 5, lhk. 335; Bd. 12, lhk. 212; v. Reitzenstein, Urgesch. d. Ehe, lhk. 37).

Nagu viimastest loest näha, ei toonud ohvitseriga, s. o. võõra härrasmehega kokkuelamine Votjaki neiuile mitte avalikku põlgtust kaela, vaid mõjus otse ümberpöördukt. Vististi puudusid seal selleks põhjused, mis eestlaste ja mõne muu rahva juures mõjusid. Ehk vaadati seal ohvit-seri kui külalise ehk koguni kõrgema olevuse peale, keda vääriliseks loeti oma neiuga kokku elama. Votjakkidel

oli viisiks naisi ja tütreid külalistele anda (Кайтский, Возникн. брака и семьи, пер. Львовича, lhk. 47). Ja elu ei käi ikka ja alati nendesamade reeglite järele. Igatähes ei näinud rahvas ohvitseri ja tüdruku vahekorras oma õiguse rikkumist jne. (v. germaanlaste Rigr-Lied, kus külalise Rigr'i laps Jarl kõige tähtsam vanemate abielus oli; v. Reitzenstein, Urgesch. d. Ehe, lhk. 38). Reitzenstein kirjutab (Liebe u. Ehe im europ. Altertum, lhk. 60) 18. aastasaja algusel kirjutatud reisikirjade põhjal Islandi tüdrukutest, kes sakslastest raskejalgseteks saanud, et nad väga otsitud olnud. Samasuguseid asju teame ka paljudest teistest rahvastest. Muu seas ka laplastest, kelle juures härrasmehe poolt tähelepandud tüdruk otsitud eluseltsiline on (Schröder, Hochzeitsbräuche; Anhang VII, A. Rähkose j.; võrdle ka soomlastest s. s.).

Paneme siia ülemaltoodud Votjaki vanasõnale võrdluseks paar meie oma kõrvale, mis mitmes teisendis ja laialt tuntud on, kuid palume nende põhjal veel mitte otsusi tegema hakata.

Ega ta (s. o. naise suguosad) või napp ei ole, mis kahaneb jne. Poisid ei võta tükki su küljest ära, nemad panevad tüki su külge (Wiedemann, Aus d. inn. u. äuss. Leben, lhk. 154).

Siin järgneb iseenesest uus küsimus.

Vaen võõra rahvuse liikme vastu. Hetärisiniteooria järele oli naine vana aja kombeõiguse põhjal kõigi oma suguharu meeste naine ja tema kokkuelamist teise suguharu meestega peeti abielu rikkumiseks ning karistati seda raudse valjusega. Kuigi seda teooriat eitada ja oletada, et seal ainult lühikeseajaliste ja kergesti lagunevate abieludega (meie sõna 'abielu' ei ole siin kõigiti kohane, kuid meil puudub sõna selle mehe ja naise vahekorra tähendamiseks) tegemist oli, näikse lugu ometigi nõnda olevat, et seesugune mehe ja naise ühendus ainult oma suguharus või muus sellele vastavas ühiselu piirkonnas lubatud oli. Naaberrahvad ehk -suguharud elasid harilikult vaenus. Siit selgub ka, mis see tähendab, et Rooma riigis rahvastele seaduseandmise teel lubati üksteisega abielusse heita. — Pangem tähele, et veel tänapäevani võõrast rahvusest nooriku peale perekonnas viltu vaadatakse. — Mis Kelch eestlaste „tulitöö“ kohta teab ütelda, sellest oli juba varemini kõnet. Hilisemal ajal ei kuule me sellest valjust karistusest midagi. Küll kuu-

leme aga teistsugusest karistusest võõrast rahvusest mehega kokkuhoidmise eest. Ristiusk mõistis kõik n. n. hetärismi avaldused hukka, neid abielu rikkumise mõiste alla painutades; katoliku ajal ei võideldud aga nende avaldustega nii valjult kui pärast usupuhastust. Rahva hinges elas endine kombeõigus viimase ajani sel kahvatanud kujul edasi, et sugulist eksimist (kirikuõpetuse vaatekohalt) kui mitte just enam heaks ei kiidetud, siis ka mitte hukka ei mõistetud, nagu eespool-toodud väljakirjutused näitavad. See käib naise kohta. Mees on polügaamiline ja tema kaudu on polügaamia mõju isegi meie praegusesse kirikuseadusesse ulatanud (§ 373 E. L. U. K. S.). Sellest oma kohal. — Aga ka vana kõlbluse mõiste maksis edasi, kuigi nõrgemal näol, s. o. võõra suguharu mehega kokkuhoidjat naist karistati ikkagi. Endise valju nuhtluse asemele (karistamise õigus oli vahepeal riigi kätte läinud) astub nüüd seltskonna põlgatus vana kombeõiguse rikkuja vastu. Võõrad, kellega meie kokku puutusime, olid sakslased ja venelased. Elas tüdruk nendega kokku, siis oli tal halb kuulsus ja naiseks teda ei tahetud. See selgub eespool-toodud tsitaatidest (Luce, Hupel, Petri). Siia juure võib veel tähendada, et M. Raud (E. Kultura IV, lhk. 79) preester K. Ustavi teatuse põhjal setudest jutustab, nende neid hoidvat „härrasmeeste“ juures magamisest kõrvale. „Härrasmees“ on võõras ja pole temast võtjat loota. — Oma tähelepanemise järele võime sedasama Järvamaa neidudest tõendada. Härrasmehel, venelasel ja sakslasel, polnud Eesti tüdruku pool lakas suurt „matti“. Kuulu järele olevat asi aga sõja ajal muutunud. — Varemalt aga näidati võõrastega sõbrustaja peale näpuga. — 18. aastaja eestlane ei tahtnud omale sakslase last (Luce). Seda põlati (v. E. Kultura IV, lhk. 68, Raud). Aliste Kaarlist teatab üks 73-a. inimene M. Rauale, et „esimene aasta noorikut ei puudutatud. See oli vist mõisnikkude esimese öö pärast. Oodati, kas mõisniku last ei sünni.¹⁾ See laps oli põlgatuse all“. — Teises kohas teatab M. Raud (s. s. lhk. 68 K. Ruuti sõnade järele), et mõisniku last, mis vägivaldselt peale sunnitud, „ainult harukorral lasti sündida ja üles kasvatati“, s. o. põlatud „käomuna“ hävitati kas juba idus ära või lasti pärast surra.

Paljude looduserahvaste juures surmataks need lapsed, kes oma tüdrukutest ja eurooplastest sündinud

1) Miks siis aasta otsa oodati, mida ühe kuu järele teati (nimelt, kas naine raskejalgne on)?

(Reitzenstein 5, 45). Selleks võib ka verepuhtuse hoidmine asja anda. Vahest kõneles meil ka see moment mõisniku lapse surmamisel kaasa (Raud, s. s. lhk. 66).

Laplaste juures on lugu ümberpööratud, nagu see eespool toodud Max Buchi jutustuse järele ka votjakkide pool näib olevat. Lapumaal on härrasmehe poolt tähelepanud tüdruk igatsetud ja otsitud (Schröder, Hochzeitsbräuche, Anhang VII). Niisama ka Islandis (Reitzenstein 5, 60).

Tähendame veel, et antagonism võõraste vastu isegi kahe küla poiste vahekorra teravaks näib ajavat. Teise küla poissi ei sallitud ega sallita oma küla tüdruku juures. Seilel pinnal on külade vahel ikka „vingu“ märgata. Ka Soomes (v. Schröder, Hochzeitsbr., Anh. VII). Kuid tüdrukut ei põlatud naabriküla poisi juures magamise pärast. Mees oli ikka oma mees. Tüdrukul oli vaba valik. (V. ka E. Kultura IV, lhk. 18.)

(Järgneb.)

A. Krusberg.

Jõulumängud.

(Järg.)

2

5. Seamäng.

Tüdrukud on ringina aiaks ümber. Ringis on üks poiss „seaks“. Märgijad käivad pikkamööda ringi ja lauljad laulavad:

Süö, süö, siukane,
Lihu, linna kuldikane!
Süö sina selgä seitse vaaksa,
Kasva kaula kaheksa vaaksa,
Kült pääle kümme vaaksa,
Pekki penni paksuveksi.
Sie on siga vennalani,
Orikas onupojalla:
Sie läeb kündajes külasse,
Vagu vierdes vainijulle;
Sie künnäb maad, sie künnäb männid,
Sie künnäb kuused kummuliste,
Pedakad aga perseliste,
Leppad neidiste igased,
Kased naiste kasvulised,
Sarapuud sadasuvised,
Pärnid päiva-polvelised.
Nuõredmihed, vennikased,
Tuoge nie künnäb külästä,
Vanad mollid moisinasta,
Kuhu saab sigu sisse panna,
Suole loppemed²¹⁾ ladada.

Kui laul lauldud, tuleb väljast üks katsuja, meesterahvas, läheb ringi sea juure ja katsub, kas siga küllalt lihav on: mudib kaela, pigistab rinda, külje pealt jne. Ei ole siga katsuja meelest küllalt lihav, jäetakse ta veel aeda nuumale; kui ta aga küllalt rammus on, võetakse ta kinni ja viristatakse ära, s. o. pannakse kuhugi pingile, muditakse ja rõhutakse teda ning tehakse, nagu tapetaks siga: hoitakse jalgu kinni, lastakse verd. Siga viriseb, vingub, raputab, püüab lahti rabelda. On siga tapetud, tehakse heas tujus olles kohe vorsti, muidugi õigest, süüakse ja ollakse rõõmsad.

Märkus: Harju - Jaanis mängitakse seamängu vähe teisiti ja nimelt:

Tüdrukud ja poisid segamini on ringiks. Nad hoiavad hästi üksteisele lähedale, keha ja kaela ümbert, kinni hoides. Ringis on „siga“; enamasti üks poisikene, harvemalt täiskasvanud meesterahvas ehk naisterahvas. Ringist väljas käib üks naisterahvas, kapp käes, ja põssatab siga. Viimane püüab aiast välja: küll alt pugedes, selle juures peaga jalgade vahele ja mängijate ridadesse tungides, küll pealtpoolt üle käte hüpata püüdes.

Mängijad seisavad paigal ja laulavad:

Õits, siga, orikas põrsas,
Kulda-arja kuldikene!
Mine aga metsa, tuhni moada,
Tuhni moada, toida piada,
Tuhni kuused kummuliste,
Kadakad aga perseliste,
Lepad tuhni külleliste.

Õits, siga, orikas põrsas,
Kulda-arja kuldikene!
Nüüd on siga täide söönud —
Lähme siga tappemaie.
Kis tuleb karva kiskumaie?
Kai tuleb karva kiskumaie.
Kis tuleb verda liigutama?
Liisu tuleb verda liigutama.
Kai sai kaks käkikesta,
Liisu sai libedad sooled.

Pärast seda võetakse siga aias kinni, tuuakse välja, vahest kistakse jalgade vahelt läbi, ja hakatakse pussitama: tehakse, nagu tapetaks: kistakse karvu, lastakse verd kuhugi kapp, puupulgaga verd liigutades jne.

6. Kalamäng.

Tüdrukud on ringina. Üks meesterahvas on ringis, — võrgus, — kalaks. Jala järele tantsides lauldakse:

Siin on üks verk —
 Üks kala on vergus.
 Migäs kala on vergus?
 Merihärg on vergus.

Kui kala nimi on nimetatud, tuleb keegi ringist väljas olev meesterahvas ja võtab kala võrgust välja, seejuures liigutusi järele aimates, mis harilikult kalade võrgust päästmise juures ette tulevad. On üks kala väljas, läheb teine jälle võrku, s. o. ringi. Mäng kestab niikaua edasi, kui kõik meesterahvad ringis on olnud.

Märkus: Selle mängu peahuvi on nimede määramises, sest nimede järele saadakse teada, kuidas neidude, iseäranis laulja, vaated kellegi meesterahva kohta on. Kõik antavad kalade nimed jagunevad headeks ja pahadeks. Head on nimed, kui kalad ilusad ja kasulikud on: kilu, räimes, lõhe, vimm, sill, lest jne. Pahad nimed on kiviink, kidu-merihärg, tuulekala, seitselg (= hobukakk), madel, norss jne. Viimaseid nimesid ei soovi keegi enesele. Aga nimi määratakse vast lauldes: kuidas „kala“ meeldib, nii ka nimi. Nime määramine sünnib viimast rida lauldes. Nime andmisel püütakse enam-vähem üleüldist vaadet tabada.

7. Laevamäng.

Tüdrukud istuvad kõik põrandal üksteise süles, õigemini jalgade vahel, ja hoiavad hästi kõvasti üksteise ümbert kinni, käsi risti pannes. Need kujutavad laeva, mis meres kõigub ja mida meesterahvad ostima tulevad. Mängijad reas kujutavad üksikuid laeva osasid: keul,²²⁾ pära, mast jne. Kõige viimasel reas on köht, kus „harva käiakse“. Mängijad kõiguvad kahele poole ja laulavad:

Laeva kippar, poissikane,
 Ülenda,²³⁾ alenda laeva,²⁴⁾
 Kiera sillud²⁵⁾ servi tuulta,
 Purjeainad²⁶⁾ poiki tuulta!
 Koep sina tilenda laeva,
 Ep sina alenda laeva,
 Kiera sillu servi tuulta,
 Purjeainu poiki tuulta, —
 Küll mina astun laevad lohki,
 Laevad lohki, kaared²⁷⁾ katki
 Kivisilla kingadelta,
 Savisilla saapaaila;
 Siis pillan mihed meresse,
 Laiad-kaavud lainetesse,
 Udujuuksed ammikasse,²⁸⁾
 Valged-paadid vafiu siseje.

Laevakippar, poissikane,
 Viska maha vinna kõtsi,
 Lase maha laeva kõtsi, —
 Temba nle mihed meresta,
 Laiad-kaavud lainetesta,
 Udujuuksed ummikasta,
 Valged-pääd vahu siesta. *)

Pärast laulu laulmist tulevad laeva kauplejad ja ostjad, vaatavad laeva ja katsuvad, kas laev küllalt kõva on. Seejuures aetakse muidugi ostmise kohast juttu, kaubeldakse, tingitakse. Laeva kõvaduse katsumiseks võetakse rea eesotsas istujast neiust kinni, tiritakse, venitatakse, tõmmatakse teda ja püütakse teda maast üles kiskuda ehk teiste käest lahti saada. Kui tõmbajate meeste, kauplejate, jõud selleks väike on, tulüb veel mõni meeste rahvas juure, ja siis laotatakse suurema jõu tagajärjel laev ära, olgugi et tüdrukud kõigest jõust püüavad laeva ühes hoida. Ostjad seletavad nüüd muidugi, et laev kuhugi ei kõlba, mädanenud ja pehtinud on, mida osta ei maksa. On laev laotatud, on ka mäng otsas.

Märkus 1. Seda mängu on võrdlemisi harvasti mängitud, kunagi aga mitte rohkem kui üks kord järjestikku, sest et see mäng väga venitab, isegi tervisele viga teeb.

Märkus 2. Kohasemad sõnad on sel mängul Harju-Jaanis, Perilas, kus teda järgmiselt mängitud:

Mängijad istuvad põrandal üksteise süles, enamasti laiali olevate jalgade vahel, ja hoiavad tugevasti üksteise ümbert kinni. Kahele poole õõtsutades lauldakse:

Sõua laeva, jõua laeva,
 Sõua laeva siita moalta,
 Siita moalta, nälja moalta,
 Sõua laeva sinna moale,
 Kus need kuked kulda süövad,
 Kuked kulda, kanad karda,
 Aned aljasta õbedat,
 Piened linnud pennikesta. **)
 Laeva kippar, poisikene,
 Tule laeva ostemaie:
 Laeva urgussa ²⁹⁾ uotab,

*) See laul nagu ei vastaks hästi laevamängule, kuid parema Kolga ranna vanemate mängude tundja Mai Kravtsovi (Tappurila Liutaial) seletuse järele on laevamängu juures tähendatud laulu lauldud. Teiste käest ei läinud mul korda laevamängu laulu üles tähendada.

**) Kosel järgneb neile ridadele veel:

Tedred joovad teede vetta,
 Pardid joovad paju vetta.

(Ann Päsuke, Nõraval).

Mere varjussa voatab,
Mere kaljus kannatelle,
Mere kivis kinnitelle.

Selle järele tuleb kippar, — keegi mängijatest, kes mitte põrandal ei istu, — laeva ostma. Müüjaks on enamasti üks laulja, kes ka mitte maas ei istu. Müüja kiidab laeva ja seletab, mis laevas seisab: Tüdrukute kohal tähendab — „siit soab siidi, siit sammetit, siit purpuripunast, valgakat kalevit“; poiste kohal — „siit soab puntsi ja joodavat viina“; laeva põhjas, s. o. rea viimases otsas, on „tõrva-ankrud ja tõkati-ankrud, soapamearet ja vankrimearet“. Kippar kuulab ja vaatab, kas laev tugev, s. o. püüab üht ehk teist reasistujatest maha suruda ehk jälle eest rea otsast mängijat üles tõsta. Viimaks küsib ta: „Mis see laev maksab?“

— „Viis Vene vieringit,
Viis vieru, kuus kulda,
Sada Saksa tukatit,
Tuhat Ruotsi toaldrit.

Ei ole kippar hinnaga nõus, peab raha liig paljuku,
või tähendab, et laev

Ei või sõuda, ei või jõuda:
Alt on ankurid mädanend,
Pialt on purjed pihastanud, —

siis algab kippari kirumine:

Mis sa, ulgus, otsid meile,
Tussupüksi, tuled meile,
Kui pole jõudu juure jääda.
Sina otsid oave lehti,
Ja sina katsud kase lehti,
Lehistelled lepa lehti.
Soapad sul jalgas, varbad väljas,
Kindad sul käes, pihud paljad,
Kübar sul piias ja lagi lahti,
Püksid sul jalgas, perse paljas.
Sul pole raha taskussagi —
Kuke sitt sul kukkurissa,
Kana sitt sul kalitsassa,
Ane sitt sul alla õlma.

Kippar läheb niisuguse laimu peale muidugi minema.
Mängijad laulavad edasi ja kiidavad oma laeva:

Sõua, laeva, jõua, laeva,
Sõua, laeva, Pärnu alla:
Ammus Pärnu päitsu lehma,
Meie laeva minneessa, —
Mingu müüda meie laeva,
Tuikugu tubakalaeva,
Kaugeit käigu kaubalaeva.

Sõua, laeva, jõua, laeva,
 Sõua, laeva, Kiiu³⁰⁾ alla.
 Tulge välja, Kiiu naised,
 Tulge kirju ostemale,
 Poisid vöö pandelaida,
 Tüdrukud sinikivida,
 Naised tanu narmaaida.

Tuleb jälle kippar, aetakse jälle endist juttu ja jõutakse viimaks ka hinnaga kokku. Selle järele tuleb põhjalik laeva katsumine: võetakse rea eesotsas istujast kinni, vahel mitmekesi, ja tahetakse rida lahutada. Mängijad ei taha seda muidugi sündida lasta, hoiavad kõvasti üksteise ümbert kinni ja püüavad iga viisi üleskiskujatele vastu seista. Laeva ostjad suurendavad oma jõudu: võtavad ühe tugeva naisterahva-vöö, panevad selle ühest kohast mängijate käte alt läbi ja tirivad siis otsadest mitmekesi. Laev ei pea siis muidugi enam vastu ja mitu mängijat viiakse korraga reast ära. Niiviisi toimetades lahutatakse viimaks terve laev ära, tuuakse viimased „tõrva-ankrud“ laeva põhjast üles ja lõpetatakse mäng.

8. Aiamäng.

Tüdrukud on ringina. Ringist väljaspool on lind, naisterahvas, ja kass, meesterahvas. Laulja laulab ja ring tantsib „jala järele“:

Siin on üks aid,
 Ja meie saksa aid.
 Mis sie aid tuleb maksmä?
 Viis vana, kuus kova,
 Viis Vene vleringida,
 Kuus kova rupla.
 Siin kasvavad kaik rohed:
 Muorijuured, muttervärgid,
 Pietersillid, pippermarjad,
 Saksa sirgejad sibulad,
 Saksa oiged ounukased,
 Künslaugi künnikäsed,
 Unislaugi otsukased,
 Mättäslaugi latvukased.

Viimaste ridade laulmise ajal tuleb lind aeda. Mängijad laulavad edasi:

Üks lind on aias,
 Ja meie saksa aias.
 Sie süüb sielt kaik rohed:
 Muorijuured, muttervärgid,
 Pietersillid, pippermarjad,
 Saksa sirgejad sibulad,
 Saksa oiged ounukased,

Künslaugi künnükased,
Unislaugi otsukased,
Mättäslaugi latvukased.
Kiis, kiis, kiis aida,
Kiis lindu süömä!

Viimaste ridade laulmise ajal tuleb kass aeda ja hakkab lindu taga ajama. Ring jääb seisma, astub vähe koomale, et lind välja ei saaks, ja ootab, kuni kass linnu kätte saab. Siis hakkab kass lindu murdma. Lind viiksub, vingub, kisendab, kass aga uriseb, äriseb, murrab lindu. Ring laulab kiiremas taktis, kiidab kassi: -

Ilus kass ja kena kass,
Saba kittä³¹⁾ kirjavalla,
Jalad alla muuramilla³²⁾,
Sie kassi — kavala kassi,
Kävi³³⁾ külä kelderissä,
Sõi mieste mesipadu,
Lakkus laste vaagenaida.

Kass murrab lindu nii kaua, kui lauldakse. Lõpeb laul, lõpetab kass ka „söömise“ ja mäng on otsas.

9. Palgamaksmise-mäng.

Tüdrukud on ringiks. Ringis on üks poiss, kõnnib edasi-tagasi. Ring laulab ja tantsib „jala järele“:

Ikkep teenin peremiest,
Peremiest ja rikkast miest,
Rikkast miest ja viisast miest,
Kuningast ja kuulust miest.
Mis mul palgaks paisatie,
Uole innaks annetie?
Kana oma kukkega.
Kas sa leppid sellega?
Ei ma leppi sellega.

Laul hakkab jälle otsast peale, sest et noormees lubatud palgaga rahul ei ole. Korda mööda pakutakse talle nüüd, laulu algust ikka ühte moodi lauldes: „Lammas kahe tallega; siga seitsme porsaga; lehm oma vasikaga; obutäkku varšaga; talumaja varaga; kirik kihelkunnaga; moisa oma vallaga (ehk: Kolga moisad Konnuga); Tallinn läänega“ (lään — maakond, Soome *lääni*), kuid noormees ei lepi ikka lubatud palgaga. Viimaks lauldakse, nagu ikka: Ikkep teenin peremiest jne. ning lubatakse temale palgaks:

Ilus neldi, kiedi kaela.
Kas sa leppid sellega?
Jah, ma leppin sellega.

Laulja viib ühe neiu nooremehe juure, nad pannakse kõrvu seisma, ja sellega on palk käes.

10. Pandimäng.

Tüdrukud on ringina, tantsivad „ringtantsu“ ja laulavad:

Kelle pandi vottemine,
Kelle rinna riisumine,
Elme kerra eitemine?
Mari pandi vottemine,
Mari rinna riisumine,
Elme kerra eitemine.

Selle laulu järele ütleb laulja: „Anna panti,“ ehk „Votta neiult panti!“ Neiu, kelle nime laulus nimetati (Mari, Ann, Liisa jne.), peab pandi andma, kas nõela rinna, sõrmuse, preesi, rätiku jne. Pantide vastuvõtjaks on korjaja — meesterahvas. See viib pandid kuhugi lauale, mille ümber vanemad mehed — kohus — istuvad. Pandi andmisel kirjutab kohus pandiandja pandi üles: tehakse kriidiga, söega laua servale „rista, ringu, viguri, numbri“ jne. Niiviisi lauldakse ja võetakse kõikide neidude käest pant. On kõigilt pant võetud, hakatakse panta lunastama. Pandid lunastatakse kohtu käest. Pandi lunastaja tuleb ja teretab aupaklikult kohut: „Tere, tere, aus kohus!“ — „Jumalime, armas laps! Mis farvis?“ — „Ma tulin oma panti lunastama.“ — „Mis pant sul oli?“ Pandi lunastaja nimetab. „Aga mis sa selle iest lubad teha?“ pärib kohus edasi. — „Kõik, mis aulik kohus pääle paneb.“ — „Hää küll, sa piad kaevu kaevama.“ — Pandi lunastaja tõrgub, tema ei oskavat kaevu kaevata, kuid võtab puukaika ehk -pulga, hõõrub sellega nurgas põrandat ja laulab ehk räägib ise:

Sügävane, sügävane, sügävane kaevu,
Raudane, raudane, raudane kaevu!
Kes tuleb juure vaatamaie?
Poiss tuleb juure vaatamaie.

Kaev ongi valmis ja lunastaja saab pandi kätte. Teistele mõistab kohus jälle teised tööd: kutsu ahi vaderiks (kribib ahju ja kutsub siis ahju vaderiks); juokse kord (2, 3, 4 jne. korda) ümber toa; anna kellelegi suud; vanamehele kolm musu ja kuhi otsa; too väljast viis valet ja viis tõtt (peab õuest tagasi tulles seletama, et ta nägi niisuguseid asju, mis kunagi ei või olla, ja neid, mis alati

nii on; selle jaoks oli koguni iselaulgi*). Vahest tänatakse kohut, kui pant kätte saadakse: „Suur kiidus, jäme tänu, ümmargune au ümber teie mau!“ On pandid kõik välja lunastatud, lõpeb ka mäng.***)

11. Paarimäng.

Tüdrukud sünnitavad ringi. Ringis on üks neiu. Mängu peahuvi seisab ainult selles, et igaühele neiu le noormeese lauldes arvatakse, s. o. neiu paaritatakse noortemeestega. Jala järele ringtantsu tantsides laulavad mängijad:

Kesse kaige puhas mies,
 Puhas mies ja paras mies,
 Selle suure ja selle suure,
 Selle suure ja seltsi sies;
 Ilusamma ihuga,
 Ja nägusamma näuga,
 Monusamma muodiga,
 Punasemmas palgega?

*) Laul on järgmine:

Käisin ma Käbi külassa,
 Ulkusin Uba salussa,
 Ei näinud seda imeta,
 Mis nägin Näu külassa:
 Obusilla souetie,
 Venetella vleti puida,
 Ärjad kuusesa magasid,
 Oravad künsid pellumaada,
 Siga sotkis taiginada,
 Naine tungis³⁴ valnijulla,
 Siga sipputas sabada,

Naine napputas nabada,
 Lammass läks laudile munele,
 Kana sai kaks tallekesta,
 Obu toi lehmats vasika,
 Lehm toi alli takku-varsa.
 Suo suitsis, meri polije,
 Kivid kiereledes ujusid,
 Taevas oli lai ja lageja,
 Rand oli kitsas ja kiveja,
 Vergud liikusid meressa,
 Kalad kargasid külissä.

**) Pandi andmine ei olnud igaühele muidugi meele järele, sest kes teab, mis selle eest lunastamisel tuli teha. Kurgla külas, Peningi vallas, on laul olnud, mis pandi võtmisel pandiandja laulnud, milles püütakse näidata, et tal midagi anda ei olevat. Laul on järgmine:

Oh kuning, kuningukene,
 Miska ma ära lunastan?
 Kas ta'ad ärja või obuse,
 Kas ta'ad lehma või ta'ad lamba,
 Kas ta'ad koera või ta'ad kassi,
 Või ta'ad ane või ta'ad kana?
 Ei mul täi ärja anda, —
 Ärg mul põllu kündijaksi;
 Ei mul täi oosta anda, —
 Obune mul hästajaksi;
 Ei mul täi lehma anda, —
 Lehm mul pere valguseksi;
 Ei mul täi lammast anda, —
 Lammass pere kattijaksi;

Ei mul täi siga anda, —
 Siga mul sõnniku kasija;
 Ei mul täi koera anda, —
 Koer mul õue oidijaksi;
 Ei mul täi kassi anda, —
 Kass mul muti murdijaksi;
 Ei mul täi anda anda, —
 Ani mul padja andijaksi

(ka: Ani mul poja audujaksi);

Ei mul täi kana anda, —
 Kana mul muna munejaksi,
 Miska maksan ärra maksu,
 Miska maksan proua maksu.

Jaan on kaige puhas mies,
 Puhas mies ja paras mies
 Selle suure ja selle suure,
 Selle suure ja seltsi sies;
 Ilusamma ihuga,
 Nägusamma näuga,
 Monusamma muodiga,
 Punasemma palgega.

Kesse viisas neitsikäne?
 Ann on viisas neitsikäne, —
 Sie saab selle juure viidud,
 Sie saab selle kätte kantud,
 Selle oue oidijaksi,
 Selle karja kaitsijaksi,
 Selle lehma lüpsijaksi,
 Selle lamba niitijaksi,
 Siaporsa stötijaksi.

Mängus lauldakse „Jaani“ ja „Anne“ asemel ka kõikide teiste mängijate neidude, niisama ka nende arvatavate peigude nimed. Neiu, kelle nime lauldakse, jääb ikka ringi edasi mängima. Nooredmehed istuvad kusagil pingil ja panevad tähele, keda neile „oue oidijaksi“ lauldakse.

Märkus: Paarimäng nõuab lauljalt peenikest arusaamist neidude ja noortemeeste vahekorras. Vastasel korral kaotab mäng oma peahuvi ega paku mängijatele tarvilist elevust.

12. Tikumäng.

Tikumängu ei taha neiud harilikult mitte hea meelega mängida, sest et mängu tegevus neile mitte meele järele ei ole. Sellepärast korraldavad tikumängu suuremalt osalt meesterahvad, iseäranis vanad mehed. Enamasti mängitakse tikumängu paarimängu järele, kus siis igaüks oma paarimehega rahul peab olema. Et aga tütarlapsed ja neiud tikumängust kõrvale ei saaks hoida ehk toast välja minna, pannakse ukse juure vaht, kes selle järele valvab, et keegi peitu ei saaks pugeda.

Tikumängus on neiud samuti ringis, nagu teisteski jõulumängudes, laulavad ja tantsivad:

Ilu tahvel, ilu tahvel,
 Siidi posten, siidi posten,
 Nogi ispon, nogi ispon,
 Ilutuoma jumprü.
 Ta ups toll; ta ups toll,
 Hospodi omilo,
 Saksa poodi pomilo,³⁵⁾
 Osta puid ja anna raha, —
 Raha õn, ei' n anna;
 Anna käsi, anna käsi, —

Käsi on, ei'n anna ;
 Anna suu, anna suu, —
 Suu on, ei'n anna,
 Anna munt, anna munt, —
 Ehk sie võib sündida.

Laulu ajal teevad vanad mehed tuletikud õige lühikesteks otsadeks ja annavad noortemeeste kätte. Laulu lõpus panevad nooredmehed tikuotsad suhu ja peavad kaunis kõvasti hammastega kinni. Neiu, kes paarimängus nooremehele arvati, peab tiku nooremehe suust ära võtma: ülejäänud neidude jaoks jäävad tihti vanad mehed, „hagutandid“. Ja nii kergesti see tiku võtmine ka ei lähe, iseäranis siis, kui meesterahvas vallatu on. Enamasti lõpeb asi suudlemisega. Sellepärast ei tahagi neiu seda mängu hea meelega mängida. Kui aga keegi neiu kuidagi tikku ei taha ära võtta, tehakse rätikust nuut ja karistatakse tõrkujat sellega.

Märkus: Tütarlaste põlgust selle mängu vastu võib veel sellega põhjendada, et jõulumängudele ka vanu naisemehi tuli, kellele vahest tikumängu ajal ka suud tuli anda. Tõrguti aga seda tegemast, siis saadi nuudiga peksta. On juhtumisi ette tulnud, et mõni tüdruk nuudiga päris siniseks on peksetud.

13. Voulimäng.

Mängijad seisavad pika ringina ehk istuvad poolringis põrandal õlgedel. Ringis on nende peremees, enamasti laulja, kes rikast vouli kujutab. Ringist väljas, vähe eemal seisab üks mängijatest, kes vaese vouli osa etendab. Mängijad laulavad:

Mina vouli, ³⁶⁾ rikkas vouli,
 Mul on rikkusta, rahada,
 Vana vaske taalerida,
 Palju pienta penningida
 Süõgä lapsed, olga priskid :
 Viel on aita pöüvän ³⁷⁾ päällä,
 Viel on aidas tavarada ³⁸⁾
 Sia sinki ja lamba pampu. ³⁹⁾

Laulu lõpus tuleb vaene vouli mängijate juure ja ajab peremehega järgmist juttu : „Tere, tere, mies!“ — „Tere, tere!“

„Mina vaene vaevatud vouli, —
 Loppes süödävä, loppes juodava,
 Täüdü mennä kerjamaie.
 Oled ehk sina tä kuldane,
 Luad mulle ka midagi?“ —

„Mis sul siis tarvis on? Kas leiba (piima, võid, vorsti jne.) vai?“ — „Oliss üks leib (paar, kolm, neli jne.) tarvis? piima, vorsti jne. Temale antakse leiba, piima, vorsti jne., kas ükshaaval ehk kõik korraga. Vouli võtab ühe mängija ja tantsib temaga „vanarannat“, kusjuures lauldakse:

Mina vaene moisa poletaja,
Moisa poletaja, talu hävitaja,
Äräp söin sia singid,
Sia singid, lamba pambud;
Täidü mennä kerjamaie.

Peale tantsu ütleb vouli: „Tulga üks mulle!“ ja tantsib tulijaga jälle „vanarannat“, ehk hüüab: „Tulga kaik!“ mille järele kõik vanarannat hakkavad tantsima ja mäng laulu lõpetusel ka lõpeb.

Märkus: Seda mängu tuntakse õige vähe. Kolga ja Kõnnu randades leidus ainult üks (Kadri Kroonström, Kiu-Aabla Liival, Suurpääst pärit), kes seda enam-vähem kindlalt tundis.

14. Leinamäng.

Tüdrukud on ringina. Ringis on üks neiu, rätik üle pea. Lauljad laulavad pikkamööda, haledalt. Seesoliija neiu nutab, kui lauldakse, et isa, ema jne. surnud. Esiteks on ta ikka vähe julgem, seisab rohkem sirgelt. Kui aga edasi lauldakse, et öde, vend surnud, langeb ta ikka rohkem kokku, aga teate juures, et peiu surnud, langeb ta täiesti maha ja nutab suure häälega. Laulu sõnad on järgmised:

Leina, leina, neitsikäne,
Votta kätte leinarätti,
Kätte leinatsed käüksed,
Üle leina ümberikku, —
Juba su isä (emä, ode, vend, peiu) surije,
Isä auda kaevatanne,
Süldä ühiksä sügävä,
Virus küünär kümmeneksi.
Kesse toi sinule tietä?
Lindu laulis liial kielel,
Korpi ütidis suurel kurgul,
Aragas häitse ääni.

Üles riemu, neitsikäne,
Votta kätte riemurätti,
Kätte riemutsed käüksed,
Üle riemu ümberikku, —
Vielap sul isä (emä, ode, vend, peigu) elussa.
Kesse toi sinule tietä?
Lindu laulis liial kielel,
Kropi ütidis suurel kurgul,
Aragas häitse ääni.

On juba kõik „surijad“ (isa, ema jne., nagu klambrites tähendatud) lauldud, neiu kõige suurema kurvastuse, peiu surma, ära kannatanud, hakatakse temale laulma: „Üles riemu, neitsikäne“ jne. Iga elusolija juures läheb neiu ikka rõõmsamaks ja rõõmsamaks, kunni peiu nime tamise juures ta otse tantsima ja hüppama hakkab. Ka laul muutub lauljatel selle järele rõõmsamaks. On kõik „surijad elusse“ lauldud, lõpeb mäng.

Märkus 1.: Selle mängu peahuvi seisab selles, et seesolija oskab edasi anda neid tundmusi, mida isa, ema jne. surm inimese peale avaldab. Ja selle avaldamises on isegi ‚meistrid‘ olnud. On juhtumisi ette tulnud, kus seesolija nii „südamest“ on nutnud, et silmist pisarad tilkunud, mis teistelegi „südame kurvaks“ teinud.

Märkus 2.: Sedasama mängu tuntakse Harju-Jaanis ja Kose kihelkonnas nuku mängu nime all. Lauulu sõnad, mis vähe lahku lähevad, on järgmised:

Alane, alane, nukku,
 Juba su isagi surnud,
 Surma voodi tal toassa,
 Surma põhud põrmandulla;
 Sügav auda raiutakse,
 Süda üheksa sügava,
 Küttnar kümme laiutusta.

Alane, alane, nukku,
 Juba on (emagi, venda õde, peigü) surnud
 jne. jne.

Ülene, ülene, nukku,
 Juba on isa (ema, õde, vend, peig) elussa, —
 Auda kinni aetakse,
 Kivid sisse kiiltakse,
 Paed sisse pandanekse.

15. Siimu sell.

Tüdrukud on aiaks ümber. Üks neiu on ringis. Kõik mängijad käivad jala järele tantsides ringi; lauljad laulavad:

Siiep tuleb Simun sell,
 Siiep tuleb komenell, ⁴⁰⁾
 Siiep tuleb nuor-ärra,
 Siie tuleb vana-ärra,
 Siie tulevad ülemad kaik.
 Oh tiri-tara, oh tiri-tara,
 Ma saan saksa mihele!
 Votta mies muode ⁴¹⁾!
 Kust vottan muode?

Votta rannast muode.
 Kedas sielt muode?
 Kesse on sinu ella venna, —
 Ja a n on sinu ella venna,
 Votta teda muode.
 Ei taha muode.
 Mis tal viga muode?
 On ü l b e poiss muode.

Jaani asemel lauldakse teine nimi ja seesolijal neiu jääb õigus teda kaasa võtta või mitte. Ei taha ta lauldud

poissi mitte, laudakse ülbe asemel: uhke, laisk, jooanud jne. On poiss meele järele, laudakse „Ei taha muode“ asemel: „Jah, vottan muode“, mille järele mäng lõpeb.

16. Kassimäng.

Tüdrukud ja poisid on segamini ringiks ümber. Ringis on hiir; kass on mängu algul ringist väljas. Lauljad laulavad:

Oh seda kassi, kiilusilma,
Kiilusilma, nõelaanda!
Kassi klesi, katelassa:
Saba sanga jo siutud,
Pia tal põhja jo põriseb.
Kass läks iiri pütidemaie.

Sel ajal kui laudakse, püüab kass hiirt. Hiirt lastakse vabalt ringist läbi joosta, kassile püütakse takistusi teha. Sellepärast jookseb kass jalgade vahele ja püüab igalt poolt läbi murda, et hiirt võiks tabada. Ei jõua ta hiirt laulu esimesekordsel ülelaulmisel kinni püüda, hakatakse laulu uuesti otsast peale laulma ja laudakse senni, kui kass hiire kinni püüab. Selle järele määratakse uus kass ja hiir, — kass enamasti meesterahvas, hiir naisterahvas, — ja mäng algab uuesti.

17. Siimu mäng.

Mängijad seisavad üksteise selja taga pikas ringis ja hoiavad kõvasti üksteise ümbert rinde alt kinni. Ringi eesotsas on kaks lauljat, rea ümber käivad, enamasti mööda päeva, kaks mängijat. Lauljad laulavad:

Siit tuleb Siim,
Siit Siimu sulane,
Auline isand
Teiste kõikide seast.

Mis tahab Siim,
Mis Siimu sulane,
Auline isand
Teiste kõikide seast?

Pruuti tahab Siim,
Pruuti Siimu sulane,
Auline isand
Teiste kõikide seast.

Ei siit saa Siim,
Ei siit Siimu sulane,

Auline isand
Teiste kõikide seast.
Nii vihaseste, nii vihaseste
Tantsib suure Siimu sulane,
Auline isand
Teiste kõikide seast.

*

Jah, siit saab Siim,
Siit Siimu sulane,
Auline isand
Teiste kõikide seast.
Nii rõmsast, nii rõmsast
Tantsib suure Siimu sulane,
Auline isand
Teiste kõikide seast.

Nagu laulust näha, lubavad lauljad Siimudele, s. o. neile, kes ringi ümber käivad, pruuta, vahest aga ka mitte. Ei saa Siim pruuti, käib ta kurvalt ja mahasurutult ringi ümber, kuna teised laulavad: „Nii vihaseste, nii vihaseste“ jne. Antakse pruut, siis on Siim rõõmus, tantsib, kusjuures lauljad laulavad: „Nii rõemsast, nii rõemsast“ jne. Lubatud pruudid võetakse rea tagaotsast. Siim toob nad sealt ja paneb rea etteotsa lauljate ette. Mäng kestab nii kaua, kui kõik mängijad lauljate selja tagant ära on toodud, nii et lauljad rea viimasesse otsa jäävad. On kõik mängijad niiviisi teisele kohale viidud, võtab iga mängija omale paarimehe ja tantsitakse segamini üksteisest läbi, selle juures lauldes: „Nii rõemsast, nii rõemsast“ jne.

18. Sõelamäng.

Mängijad seisavad üksteise selja taga pikas reas ja hoiavad rinde alt kõvasti kinni (nagu Siimu mänguski). Rea eesotsas on kaks lauljat, rea ümber käivad paar mängijat. Lauljad laulavad:

Laena sõela, langukene,
Langukene, lingukene:
Ma sõelun sõja jahuda,
Voalin vaenu kakkusida —
Sõda sõtkub meie õue,
Vaen tallab meie tänava —
Sõja leivad on sõtkumata,
Vaenu kakud voalimata.

Ei mina laena, langukene,
Ei mina laena, lingukene:
Sul on suuritsed sulased,
Õle-aga-meelsed ümmardajad,
Kangekaelsed kasvatikud, —
Need vilvad sõela sõnnikulle.
Stga sõtkub sõela põhja,
Lammas laia mati põhja,
Obune kehiku põhja,
Varsukene vaka põhja.

Laena ikka, langukene,
Læna ikka, lingukene,
Mul on alatsed sulased,
Alameelsed ümmardajad,
Alameelsed kasvatikud:
Need toovad koiduksl koduje,
Åmarikuks äia õue,
Åmarikuks ämma õue,
Pimedikuks peitu õue.

Siis mina laenan, langukene,
 Siis mina laenan, lingukene,
 Kui viitsid Viruje sõita,
 Üle palgi Paidesse, —
 Seal on mul kolmi aita,
 Igas aidas kolmi varna,
 Igas varnas kolmi sõela.
 Võta vahelt vaski sõela,
 Jäta jälle niine sõela ;
 Võta kohe kulda sõela,
 Jäta jälle õbeda sõela.
 Ole terveks, langukene,
 Mulle sõela laenamasta.

Nagu laulust näha, antakse rea ümber käijatele kord sõela, vahest ka mitte. Sõel võetakse rea tagumisest otsast ja viiakse lauljate rea etteotsa. Mõnikord võetakse ka kaks-kolm sõela korraga. On kõik sõelad rea otsast lauljate ette toodud, lõpeb mäng.

19. Pajamäng.

Mängijad istuvad põrandal üksteise süles, õigemini üksteise jalgade vahel, pikas reas ja hoiavad kõvasti üksteise ümbert kinni. Rida õõtsub vähe kahele poole. Lauljad istuvad rea tagumises otsas, nende ees mängijad — pajad. Lauljad laulavad :

Laena pada, langukene,
 Laena pada, lingukene,
 Laena mulle kiisku kieta,
 Autada augistida, —
 Mull' tulid võerad Virusta,
 Pooled vennad Pohlamoalta,
 Sõsterad tulid sõja siesta.
 Ei mina laena, langukene,
 Ei mina laena, lingukene,
 Sul on suuritsed sulased,
 Üle-aga-meelsed ümmardajad,
 Kangekaelsed kasvatikud.
 Laena ikka, langukene,
 Laena ikka, lingukene, —
 Mul on alatsed sulased,
 Alameelsed ümmardajad,
 Alameelsed kasvatikud.
 Need toovad koiduksi koduje,
 Amarikuks äia õue,
 Amarikuks ämma õue,
 Pimedikus peiu õue.
 Küll mina laenan, langukene,
 Küll mina laenan, lingukene.
 Ole terveks, langukene,
 Mulle pada andemasta.

Mängides antakse padasid, vahest üks, vahest kaks-kolm korraga. On antud pajad poisikesed, võetakse neil käsist ja jalust kinni ja õõtsutatakse neid tublisti, selle juures lauldes:

Kie, pada, kipitse, ⁴²⁾ pada,
Ilma puita, tõrvakaita!

Tütarlapsi kiigutatakse lihtsalt õladest edasi-tagasi lükates ehk jälle ühele ja teisele poole tõugates.

20. Kaera lõikamine.

Mängijad, tüdrukud ja poisid segamini, seisavad ringina. Umberringi käies lauldakse:

Lähme kaera leikamaie,
Kes tuleb kaeru keitemaie?
Küla mihed, noored mihed,
Need tulevad kaeru keitemaie, —
Üle vie nad võtvad viina,
Üle suone andvad suuda,
Üle teivaste teretavad,
Üle oja andvad armu,
Üle keanu andvad kätta.
Kesse tahab meist lahku lüüa?
Mari tahab meist lahku lüüa.

On viimane rida lauldud, läheb see, keda laulus nimetatud (Mari, Jüri jne.), ringi. Teised mängijad laulavad edasi:

Kesse armas, akka tümber,
Kesse kallis, karga kaela!

Nende ridade laulu ajal võtab ringis olija kellegi kaelast kinni (tüdruk poisil ja poiss tüdrukul), nagu käsitud. Siis tantsivad nad ringis, kuna teised tantsuks laulavad:

Siin tantsib, siin tantsib
Kadaka Mari peigmees,
ehk jälle:
Lutsu Jüri pruut.

(Järgneb.)

G. Vilberg.

Rahvakooli olud Lõuna-Eestis teisel vabaduse aastakümnel.

(Lõpp.)

2

B. Valla- ehk külakoolid.

1. Koolide arv, hooned ja koosseis.

Tartu maakond. Torma-Lohusuu kihelkonnas on 19 kooli, osalt juba kauemat aega olemas, osalt 1825.—1834. a. asutatud. Koolimajad on „korralikud“. Laste arv ühtekokku 1900, kellest pooled igapäevases koolis käivad, teised koduõpetust saavad. Üksikutes koolides on lapsi: Tormas 120, Arukülas 140, Tuulaveres 140, Ookatkul 110, Vadil 130 jne.

Laiusel on 14 kooli; koolimajad head, korstnate ja klaasakendega ja küünla valgustusega. Mõned koolid on juba 18. aastasajal asutatud. Tarvis oleks veel 6 kooli juure asutada. Kooliskäijaid lapsi on 1394, koduõpetust saavad ainult alla 8 aasta vanused lapsed ja need, kes hooletuse pärast koolist ära jäävad; viimaseid oli 1833. a. kõiges 42.

Palamuse: 15 kooli, kõik viimasel ajal asutatud, õige heades koolimajades. Laste arv 900, üheski koolis alla 30, üheski üle 100 lapse. „Kodune kasvatus ei ole kusagil mitte midagi väärt, sest et vanemad ise kasvatatud ei ole.“

Kodavere: 21 kooli, viimase 30 aasta jooksul asutatud; majad on heas seisukorras, korstnate ja akendega ja küllalt avarad, ka on enamasti kõigil tarvilikud kõrvalised hooned. Kooliskäijaid lapsi on 1370, ainult väikesed (s. o. alla 8 aastased) ja hooletumad saavad koduõpetust.

Kursi: 6 kooli, asutatud 1813. aastast peale; korralikud koolimajad. Kooliskäijaid lapsi on 160, kodus õpib 470 last, kes nädalas kord koolimajadesse katsele tulevad.

Maarja-Magdaleena: 13 kooli, neist 3 „vististi juba enne 1765. a. olemas“, 4 on 1765. a. asutatud, teised viimase 30 aasta jooksul. Kõigil on head, valged ja suitsuta kooliruumid. 1833. a. sügisel nõuti lapsi kooli 491, koolis käis 356, koduõpetust sai 167 last.

Äksi: 10 kooli; kooliskäimine on kaheaastase õpetajate vaheaja sees (O. W. Masing † 1832) halvaks läinud. Koolis käis umbes 200, kodus said õpetust umbes 700 last. „Rahvaharidus edeneb selles kihelkonna osas, kus

jõukus valitseb, aga seal, kus vaesus ja häda elanikkude rühuvad, on ta veel kõige alamal astmel."

Tartu (Jaani, nüüd Maarja) kihelkonnas: 14 kooli; kooliskäimine ja laste arv on kõikuv, kindluseta.

Nõo: 16 kooli 250 lapsega; koduõpetust saab umbes 800 last.

Puhja: 14 kooli umbes 400 lapsega; koduõpetust saab umbes 200 last. Koolisid on vähe, 5 küla on täiesti ilma koolita.

Rannu: 7 kooli „kohastes koolimajades“. Laste arv 67; teised tulevad üks kord nädalas koolimajasse katsele; viimaseid on umbes 400.

Kambja: 12 kooli, laste arv 250 ümber, koduõpetust saab umbes 700.

Võnnu: 20 kooli 722 lapsega; kodusõppijaid umbes 500.

Rõngu: 9 kooli; neist on viiel rahuloldavad majad, 1 õige hea, 2 on liiga väikesed ja 1 õige koristamata.

Otepää: 11 kooli, kõlblikkudes koolimajades; kooliskäijaid umbes 190, kodulapsi umbes 800. Õpetaja peab kodust õpetust kooliõpetaja ülevaatusel paremaks kui kooliskäimist; sellepärast on kooliskäijate arv nii väike.

Sangaste-Laatre: 11 kooli; neid oleks aga rohkem tarvis, sest inimesed elavad laiali üksiktaludes; kooliskäijaid lapsi 118, kodusõppijaid 2245. „Kodusest õpetusest on väga vähe rõõmustavat teatada, sest isegi lugemist suudavad ainult väga vähesed vanemad oma lastele õpetada.“

Võru maakond. Karulas on 7 külakooli, millest 5 kohastes majades; lapsi käib koolis 350 lapsest 215, teised jäävad kooli saatmata. Koduõpetust saab 360 last.

Hargla: 5 kooli, igas koolis läbistikku 15 last. Õpetaja nõuab kooli ainult neid lapsi, keda vanemad kodus õpetada ei suuda või ei taha. Suurem osa vanematest võib oma lastele ise lugemist õpetada.

Rõuge: 17 kooli, osalt korralikkudes, osalt kehvades ruumides. Üks mõisakool „Rogosinskis“ on mõisa kõrtsiga ühe katuse all ja kooliõpetaja on ühes ka kõrtsimees.

Kanepi: 14 kooli, enamasti kohastes majades; koolisid oleks rohkem tarvis: Erastvere kooliõpetajal on näit. 350 lapsega tegemist. Lapsi on ühtekokku 1500, neist on suurem osa koolide alla üles kirjutatud, teine osa saab kodus õpetust; laiskade ja hooletumate laste juures käib kooliõpetaja kodus.

Põlva: 18 kooli, neist on 17 kohastes koolimajades. Kooliskäijaid lapsi on 793, koduõpetust saavad 618. Et kooliõpetajate teadmised puudulikud ja emade õpetus kodus

tihti parem on, siis ei sunni õpetaja lapsi mitte koolis käima, niisama võtab õpetaja ka vanemate vaesust kooli sündimisel arvesse.

Vastseliina: 12 kooli; 9 on „vormilikud koolimajad“, 3 leiavad aset suitsuta talutubades. Laste arv 1600—1700; sellest käib umbes üks neljandik koolis, teised saavad kodus õpetust; iga 2 nädala sees käib kooliõpetaja kodusõppijaid korra üle vaatamas ja katsumas.

Räpina: 16 kooli, kõigil koolimajad. Kooliealisi lapsi on 1820, neist käib $\frac{1}{5}$ koolis, aga ka mitte terve talve jooksul. Kodune õpetus on tihti parem kui kooli õpetus; sellepärast ei nõua õpetaja mitte tungivalt, et lapsed koolis käiksid.

Viljandi maakond. Viljandi-Kõpu kihelkonnas on kooli asi õige viletsas seisukorras. 1765. aastal asutatud külakoolid on aja jooksul kõik hingusele läinud. Praeguse õpetaja ajal on kaks kooli — Uue- ja Vana-Tänasilmas — asutatud, mis aga mõlemad õige nõrgal, kindlusetal alusel seisavad. Uue-Tänasilmas on koolimaja, Vana-T. kool on aset kooliõpetaja majas. Lapsi käib esimeses 20—25, teises 35—40. Koduõpetust saab umbes 3000 last (s. o. kõik lapsed 7—17 aastani).

Suure-Jaani: 10 kooli, suuremalt osalt juba üle 50 aasta töötanud; 3 koolil on oma maja, 1 on palvemajas, 2 „väikeses talusaunas“, teised kooliõpetajate oma majades. Koolis käib 180—230 last, koduõpetust saab umbes 1400 last. Õpetaja katsub iga sügise kõiki lapsi 10—17 a. vanaduses, ja need, kes mitte hästi lugeda ja peatükkisid ei oska, peavad kooli minema.

Pillistvere: 14 kooli, ainult pool niisugustes majades, kus lapsed mitte suitsu sees ei pruugi istuda, teine pool on kõige viletsamas seisukorras ja ei lähe millegi poolest lahku harilikkudest talusaunadest. Lapsi käis koolis 248.

Kolga-Jaani: 2 kooli, üle 50 a. eest asutatud (Võisikul ja Soosaares), koolimajad õige viletsad. Koolis käinud: Võisikul 15—20 last, needki väga korratult, mõned ainult mõni päev talve jooksul; Soosaares ei ole viimastel aastatel üleüldse keegi koolis käinud, sest et koolimaja liiga vilets; umbes 1000 last peavad koduse õpetusega leppima.

Põltsamaa: 8 kooli, koolimajad enamasti halvas seisukorras.

Tarvastu: 10 kooli, avatud 1817. a., usupuhastusejuubeli puhul; ainult 3 koolil on oma maja, 7 kooli (Tarvastu — 6, Kuresaare — 1) leiavad aset igakordsete kooliõpetajate saunades. Lapsi 200—300, kellest ainult

väike osa täiesti koolis käib; koduõpetust saab 500—600; ühe valla 6 koolis leidis õpetaja viimase talve katsumisel 185 koolilapsest ainult 17 eest!

Paistu: 2 kooli (Heimtalil 1821. a., Holstres 1833. a. asut.), mõlematel kohased koolimajad. Lapsi oli Holstre vallas mineval aastal 447, kellest 283 „tõepoolest ühte tähtegi ei tunnud“. Üks ainus kooliõpetaja võttis nad 4 nädala sees korra ette, et vähemalt koduõpetust korraldada. Vanadest inimestest ei mõista suurem osa mitte lugeda, sest et seal enne kooli ei ole olnud. Heimtali vallas on 180—190 kooliealist last, kellest 20—30 nooremat kooli saadetakse. Kodune õpetus ei või niisugustes tingimustes muidugi mitte palju väärt olla. Kus teda leidub, seal sünnib ta üleüldiselt tarvitatava viletsa (erbärmlich) meetodi järele: lastele korratakse Lauluraamatu algusest „Meie risti-usu“ jne. niikaua ette; kunni nad seda peast oskavad; selle järele alles ehk õpib mõni viimaks ka tähtede ja silpide vahel vahet tegema.

Helmes on 10 kooli, osalt koolimajades, osalt talumajades, kus ruum väga kitsas, ja sellepärast käib lapsi vähe koolis. Koolilaste arv ei ole õpetajal teada, võib aga ütelda, et kooliskäimine õige korratu on.

Pärnu maakond. Pärnu kihelkonnas on 7 kooli, üks neist nõndanimetatud „kirjutusekool“ Saugas, kus lapsed (35) sedasama õpivad, mis kihelkonnakoolis. Teistes koolides käib väga vähe lapsi (arvud ei ole nimetatud); suurem osa lapsi õpib kodus vanemate ja peremeeste juures. Vanemad kaebavat, et aega ei ole lapsi kooli saata. Tõepoolest on talupojad vaesed ja peavad palju kohustusi kandma, nii et ei saa lapsi kooli saata, lisab õpetaja Rosenplänter juure.

Toris, ühes Häädemeestega, on 6 kooli; 4-jal on kohased majad; lapsi käib koolis 107, koduõpetust saab umbes 900 last.

Saarde: 4 kooli, kus 59 last käib; kodusõppijaid umbes 400. Õpetaja kirjutab: „Meie metsatalupoegade üleüldine vaesus, — ainult vähesed elavad kunni kevadeni oma lõikusest —, aitab selleks kindlasti väga palju kaasa, et keegi oma last hea meelega kooli ei saada. Seda peetakse üleüldse sunniabinõuks nende vanemate tarvis, kes oma lapsed kodus täiesti hooletusesse jätavad ehk neid õpetada ei mõista.“ Sellepärast oleks soovida, et valla magasiitade tagavara suurendataks ja sellest niihästi kooliõpetaja kui ka koolilaste ülespidamine tuleks. Praegu on mõlemate andmine vanematele liig raske. „Kooliõpe-

taja peaks laste toitmise oma peale võtma ja neile vähemalt üks kord päevas sooja sööki andma, sest alatine kuiv, selle juures veel väga kehv toit võib ainult kahjulikku mõju avaldada.“ Oleks kooliõpetajate ja laste ülespidamine nii korraldatud, et terve vald kulu kannab, siis saadaks igaüks hea meelega oma lapse kooli, selle asemel et, nagu nüüd pea kõik teevad, kohtuliku karistuse läbi endid selleks sundida lasta.... „Kas ei võiks ka mõisad natuke kaasa aidata? Kas see palju oleks, kui ka nemad natuke nende talupoegade vaimuhariduse heaks teeksid, kes neid igapäev peavad orjama?“

Halliste-Karksis on ühtekokku 7 kooli, üks 1813. a. saadik, teised nooremad. Koolimajad osalt „ruumikad“. Koolilapsi on 135—180; osa käib koolis terve talve, teine osa ainult kuus päeva igas kuus. Õpetaja on asja nimelt nõnda korraldanud, et kooliõpetaja ühe korraga ainult 20—40 last õpetab; kui need hästi veerida (fertig buchstabieren) oskavad, siis lastakse nad ajutiselt koju ja teised astuvad asemele. Kes hästi veerivad, tulevad iga 2 nädala sees 3-päevaks ehk igas kuus kuueks päevaks koolimajasse, kus neid katsutakse ja kokku lugema õpetatakse. Õpetaja on selle häda-abinõu kasuliku leidnud olevat.

Jaagupi: 11 kooli, suurem osa harilikkudes talurahva eluruumides; lapsi käib koolis umbes 200, kodusõppijaid on umbes 300. Need lapsed, kes juba lugeda oskavad, lastakse enne kooli lõppu koju.

Vändras on 2 kooli, mõlemad üle 30 a. eest asutatud. Mõlemad koolimajad on head. Koolide ringkond on liiga suur: Kärus elab mõni osa 20 versta, Vändras koguni 25 versta koolist kaugel. Lapsi Vändras 30—40; võetakse ainult neid, kes varsti leeri peavad tulema; Kärus koolis ei ole kedagi ehk õige vähe, sest et vanemad oma lapsi ise kodus hästi õpetavad. Koduõpetust saab umbes 500 last, kes lugemist, „tihti puudulikku veerimist“ õpivad.

Audrus on 11 kooli; koolimajasid ei ole, iga kooliõpetaja õpetab oma enese kodus — suitsutubades, mis ilma korstnata. Lapsi käis koolis ühtekokku 419.

Tõstamaa ühes Kihnuga: 5 kooli, lapsi käis talvel koolis 69, koduõpetust saab „mitusada“ last.

Mihklis ei ole ühtegi kooli. Lapsed saavad kõik kodus õpetust. Nad õpivad kodus hästi ja „kodune õpetus mõjub meie maarahva kõlblisesse haridusesse kasulikult“. 1834. a. kevadisel katsumisel olnud 724 hästilugevat last ja 214 niisugust, kes lugemises alguse teinud.

2. Õpeained.

Õpeained on üleüldiselt needsamad, mis seaduses ette kirjutatud. Tormas, Kodaveres õpitakse ka kirjutamist „niipalju kui võimalik“, Laiusel ükskordühte ja „natuke maailmakirjeldust“, Toris kolmes koolis ka „hästi ja õigesti Eesti keeles kirjutama ja rehkendama“; Audrus vaadatakse peale õppimise valjult ka veel selle peale, et lapsed pestult, kammitult ja puhtalt riides kooli tulevad.

Kodusõppijad õpivad lugemist ja peatükkisid, mõnes kohas ka laulmist.

3. Kooliaeg ja kooliskäimine.

Seaduslikust kooliajast (10/XI—10/III) peetakse korralikult kinni ainult Tormas, Kursis, Palamusel, Kodaveres, Rannus, Toris ja Jaagupis; Laiusel kestab õppimiseaeg 20. nov. kuni 20. aprillini. Muidu teatatakse igalt poolt, et kooliaja pikkus ainult seaduses on olemas. Kooliskäimine on üleüldiselt väga korratu. Tartu maakonnas algab Kambjas õpetus alles pärast uut aastat, Nõos käiakse enamasti ainult mõni nädal koolis, Otepäas peetakse 10—12 nädalat tavalikuks kooliajaks ja lühendatakse sedagi palju ja sagedasti, — vaesus ja põhjatunud teed teevad äravõitmata takistusi; Sangastes arvatakse 8 nädalast küllalt saavat, Rõngus ei käi ükski laps seaduslikku aega koolis: „kes 5 nädalat koolis käib, seda peetakse siin juba virgaks koolilapseks“. Võrumaal käivad Karulas ainult kirikuvalla lapsed seadusliku aja koolis, teiste mõisate lastele arvatakse 5—6 nädalast jätkuvat; Rõuges „kannatab suurem osa ainult mõne nädala välja“, või tuleb igal nädalal mõneks päevaks ehk mitmenädalase vaheaja järele lühikeseks ajaks kooli; Põlvas ja Räpinas peetakse 6—8 nädalat juba suure usinuse tunnistuseks, Vastseliinas käib suurem osa ainult 2—3 nädalat, virgad 8—10 nädalat talve jooksul koolis. Viljandi maakonnas on kooliskäimine läbistikku vaevaline ja puudulik. Seaduslikust kooliajast ei hoolita kusagil. Niisamasugune on lugu suuremas osas Pärnu maakonnas. Pärnu kihelkonnas ei ole vanematel aega lapsi kooli saata, Saardes käiakse ainult mõned nädalad talve jooksul koolis — vaesuse pärast; Vändras takistavad kevade poole jõed kooliskäimist, aga ka leivapuudus on kevadel väga rõhuv. Audrus laseb õpetaja hooletumaid vanemaid mõisavalitsuse kaudu manitseda; hooletumaid kooliskäijaid ja laisku õppijaid

karistatakse kevadisel koolikatsumisel „teistele lastele hoia-
tuseks ja eeskujuks“ vitsadega. Ehk küll „see avalik hä-
bistamine siimaani head mõju on avaldanud“, on koolis-
käimine ikkagi „korratu“. Peab tähendama, et see ainu-
kene kord on, kus aruannetes seda abinõu nimetatakse.

4. Koolilaste toitmine.

Lapsed saavad harilikult vanemate ja hoolekandjate
käest ülespidamise. Seaduses nõutud vaesemate laste eest
hoolekandmise asi on enamasti päratumas seisukorras.
Ainult üksikutest kihelkondadest leidub teateid, mis enam-
vähem seisukorraga rahul. Nii teatatakse Võrumaalt, et
Karula kirikuvalla koolis ja Antsla koolis seaduse mää-
rusest laste ülespidamise kohta kinni peetakse; niisama
hoolitsetakse osalt ka Toris vaeste laste eest. Eeskujulik
seisukord näikse Audrus valitsevat: „Lapsed saavad talu-
rahva-seaduse § 516. p. 4. kohaselt kooliajal kogukondadest
ülespidamise. Vili antakse magasiadast ja kogukond mak-
sab selle tagasi. Muud tarvilikud ained, nagu tangud,
liha, kartulid, soola ja soolatud kala, muretsevad niisama
kogukonnad.“

Muidu aga iseloomustavad laste toitmise olusid järg-
mised teated: Lapsed on koolis „oma toidul“. „Nad too-
vad oma leivakoti kaasa, nagu mõisa teolised, on närudes
ja viletsad,“ kirjutab Rõngu õpetaja, ja Otepää aruandja
tähendab, et oma toidu kaasavõtmine annab „kooliskäi-
misele nii väga vähe-rõõmustava väljanägemise“. Kanepi
õpetaja kurdab, et „vaeste mahajäetud laste eest ei hoo-
litse mitte keegi; selles asjas tuleb kurtidele kõrvadele
rääkida.“ Ka Põlvas on sellesisulised ettepanekud taga-
järjeta jäänud. Rannus ja Rõngus ei ole vaesemate laste
eest hoolitsemist üleüldse veel ette tulnud ja terves Viljandi
maakonnas ei ole laste toitmise asja mitte kusagil seaduse
järele korraldatud. Igal pool võtavad lapsed kooli tulles
leivakotid ühes. Väandrast üteldakse: „Et harilikult vae-
semate inimeste lapsed ka kõige väiksemate teadmistega
on, siis läheb mõnigi päev nädalas mööda, kus nad leiva
puudusel kooli ei tule. Õpetaja on ette pannud vaesema-
tele magasiadast leiba anda, saanud aga vastuseks (ei ole
öeldud, kellelt), palju vanemaid oleks küllalt südametun-
nistuseta ja ei õpetaks omi lapsi ise sugugi enam, „et üks
sööja vähem oleks“.

5. Palgaolud.

Kooliõpetajate tasu asjus on seisukord väga mitmekesine. Kihelkondi, kus enam-vähem ühtlased palgaolud, on vähe; harilikult on igas vallas omasugune palk, isegi igas koolis oma. Üleüldiselt on kooliõpetaja palgaks osalt maa, osalt vili, osalt mõlemad segamini; rahatasust on õieti vähestes koolides kõnet. Palgaolude kohta järgnegu siin iseloomulikud andmed:

Tartu maakonnas on Laiusel ühe päeva maa igal kooliõpetajal, 1 koorem puid ja natuke küünlaid igast talust; Kodaveres enamasti $\frac{1}{2}$ päeva maa, ehk kus seda ei ole, seal $\frac{1}{6}$ vakka rukkid iga lapse pealt; puude ja küünalde saamine on korratu; suuremalt osalt maapalk on ka Kursis; Palamusel 3 vakamaad igas põllus ja heinamaa; kus maad ei ole, seal 12 vakka rukkid, 12 v. otri, siis veel 12 nuusti (Griest) heinu igast talust; puid antakse korratult, küünlaid saab igaüks 10 n. Maarja-Magdaleenas enamasti maa, osalt talupoegade antud, osalt vanad „koolimaad“. Tormas osalt maa, osalt viljapalk; Nõos on enamasti kõigil maad; peale selle saavad veel mõisatelt ehk valdadelt heinu ja puid või hagu. Kooliõpetaja maa eest peab vald — ühe erandiga — teopäevi tegema, mõned kooliõpetajad peavad teed sillutamas käima. Valgustuse eest peavad kooliõpetajad ise hoolt kandma. Valgustuse-abinõuks on enamasti peerud. Puhjas: 2 vakamaad põldu, mille eest vallad mõisale tegu teevad; selle järele ei ole mõisatel õieti vähematki kulu kanda. Kooliõpetajad ei saa puid ega valgustust, peavad selle eest ise hoolitsema. Koolisid valgustatakse osalt küünaldega, osalt lampidega, osalt peergudega; Rannus enamasti maa: $1\frac{1}{2}$ —3 vaka külvimaa ja natuke heina. Rõngus otsustati 1833. a. konvendil, et kooliõpetajale maapalk tuleb määrata: 2—3 vakamaad igas väljas, peale selle aia- ja heinamaa ühe hobuse pidamiseks. Praegune viljapalk jääb kooli heaks, et lapsi paremini saaks toita. Peale selle peavad kooliõpetajad ka puid saama, niisama ka valgustust. „Kahjuks mängib peerg meie koolide valgustamises veel ikkâ suurt osa ja raskaküünal ilmub harilikult alles õpetaja tulemisega ühel ajal. Põhjuseks on osalt küünalde puudus, osalt küünla toreduseasjaks pidamine, osalt ka rahvusline sümpaatia rahvaliku peeru vastu.“ Kambjas peab mõni kooliõpetaja suvel maade eest väikest tegu tegema, niisama Võnnus, kuna aga Otepäas koolimaad kõigist avalikkudest kohustustest vabad on, ilma et vallad

nende eest midagi peaksid tegema. Võnnus on mõne kooliõpetaja palk õige väike: 5 rubla raha „ja natuke vilja ja kalu“, teistel 4—8 taalri maad; Sangastes ei ole maad, vaid ainult 10—11 vakka vilja; Otepääs on seal, kus maad ei ole, viljapalgaks: $2\frac{1}{3}$ vakka rukkid ja niisama palju otri; või: 6 vakka rukkid, 4 v. otri; või: 6 v. rukkid, 5 v. otri, 3 v. kaeru. Tartu-Maarja kih. on palk maas ehk viljas; üleüldiselt on ta õige kehv, „nii et ükski tublim kooliõpetaja, kes rohkem on õppinud kui lugema, niisuguse tasu eest ametit ei taha pidada“. Siin peavad kooliõpetajad isegi pearaha maksma, millest nad teistes kihelkondades vabad on, nagu seadus määrab; mõni peab isegi nekrutikohustuse maksu mõisale maksma — kunni 25 rbl. (horrendum dictu! „hirmus ütelda“ — lisab õpetaja juure). Niisama peavad kooliõpetajad oma koolimajad oma kulul parandama ja korras pidama.

Võrumaal on Karulas palgaks ühes koolis 8 vakka rukkid, teises 4 v. rukkid ja 4 v. otri, kolmandas tükk maad, kuhu 3 vakka rukkid võib külvata. Kõik saavad põletispuid. Harglas: 8 vakka rukkid ja 8 v. otri ja igalt peremehelt nuust heinu; või 4 v. rukkid ja 4 v. otri, või 5 v. rukkid; mõnedel käib viljapalga juure ka veel „natuke mõisamaad ja heinamaad“. Palkade kohta ütleb õpetaja: „Mis silmapilkne heatahtlus on lubanud, seda võib jälle ära võtta ehk vähendada.“ Õpetaja loodab, et koolid varsti kindlamale alusele seatakse ja siis ka mõjurikkamalt võivad tööd teha. „Kui külakoolid rohkem pakkuma hakkavad, siis soovivad nad juba ise endid meie eestlastele ja äratavad neis tarvidust oma lapsi kooli saata, et poeg seda õpiks, milleks isal oma noorpõlves võimalust ei olnud.“ Rõuges: 12 v. rukkid ja 6 v. otri, või 8 v. rukkid ja 8 v. otri; aga ka $2\frac{1}{2}$ vakka rukkid ja $2\frac{1}{2}$ vakka otri; 4 kooliõpetajal on maad; suurem osa kooliõpetajatest on ühes ka taluperemehed-rentnikud, sest muidu ei saaks nad mitte ära elada. Kanepis: $4\frac{2}{3}$ v. rukkid ja niisama palju otri; või 6 v. rukkid, 4 v. otri; või 12—15 vakamaad maad ilma teoorjuse-kohustuseta jne. „Neist teadetest võib kergesti järeldada, et suurema osa kooliõpetajate seisukord vilets on.“ Põlvas: 2 v. rukkid, $1\frac{1}{3}$ v. otri, 2 v. kaeru; või 5 vakamaad maad ühes heinamaa ja aiaga; või $\frac{1}{2}$ päeva maa, mille eest vald tegu peab tegema ja avalikud kohustused kandma. Suur osa kooliõpetajaid on ka peremehed, mõned rendivad teistelt tükkikese maad; Himmastu küla kooliõpetaja on suvel küla karjaseks.

Vastseliinas on enamasti maapalk: 2 vakam. põldu igas väljas ja 4 vakamaad heinamaad, ehk jälle: 1 päeva maa ja umbes 6 vakamaad heinamaad. Peale selle saab veel iga kooliõpetaja 4 vakka rukkid, 2 vakka otri ja 4.50 kop. soolaraha. Kütte- ja peerupuud peab kooliõpetaja ise mõisa metsast raiuma ja vedama.

Räpinas on enamasti maapalk; mõned saavad puid, mõned hagu. Koolide alus on aga õige kindluset: „nagu senni koolimaid siin ja seal on kitsendatud, koormatud või koguni ära võetud, nii võib ka tulevikus sagedasti juhtuda“, sest et mingisuguseid dokumente ei ole.

Kooli valgustuseks tarvitatakse läbistikku ainult peergu, Hargla kihelkond välja arvatud.

Viljandi maakond: Viljandi kihelkonnas saab üks kooliõpetaja 15, teine 20 vakka vilja, peale selle koolilastelt puid ja küünlaid. Suure-Jaanist üteldakse üleüldiselt, et palgaks osalt maa, osalt vili on, suurus jääb nimetamata; Kolga-Jaanis peab Soosaare kooliõpetaja maa eest mõisale täielikku tegu tegema, teine on sellest vaba; mõlemad peavad iga lapse käest koorma puid ja 1 naela küünlaid saama, saavad seda aga ainult üksikutelt. Pillistveres on palgaks läbistikku 2—3 vaka talivilja külvimaa ja 10—20 saadu heinu, peale selle puud ehk haod. Põltsamaalt üteldakse: „Iseäralikku palka kooliõpetajad ei saa, vaid vanemad, kes oma lapsed kooli saadavad, annavad selle eest kooliõpetajale natuke toiduaineid.“ Tarvastus on palgaks: Tarvastu vallas „kõiges 2½ vakka rukkid ja 2½ v. otri“; Vana-Suislepas niisama palju vilja ja veel 29 leisikat heinu; Uue-Suislepas 1⅓ vakka rukkid, 1⅓ v. otri ja 60 leisikat heinu; Voorus 4 v. rukkid ja 4 v. otri; Kuresaares 1 (üks!) vakk rukkid ja 1 (üks!) vakk otri. Ainult kummaski Suislepa vallas tuuakse kütte- ja valgustusematerjaal (peerud) kooliõpetajale kätte; teistes võivad nad ise õige kaugelt metsast puid tuua. Paistu kih.: Holstres 15 v. rukkid, 10 v. otri, natuke kartulid, 200 nuusti heinu; Heimtalis 18 v. rukkid, 10 v. otri, 10 v. kaeru. Mõlemad saavad ka puid ja küünlaid, kuid õige vähe. Helmes on palgaolud terves kihelkonnas ühesugused: „vili, maa ja teised asjad“; niisama tuuakse puud ja valgustus valla poolt kooliõpetajale kätte.

Pärnu maakond. Toris saab Tori valla kooliõpetaja 24 v. rukkid, 12 v. otri, 12 v. kaeru, 80 rbl. panko, 400 leisikat heinu, 1 leisika linu, 1 leisika villu; teine — 1½ rbl. pankoraha kuus iga koolilapse eest; Sindis 40 rbl. panko, Tahkurannas 36 rbl. panko, Orajõel 3 v. rukkid ja 3 vakka

otri. Häädemeeste kooliõpetaja on siitsaadik ilma tasuta õpetust annud. Kooliõpetajad on pearahast vabastatud ja saavad kõik, peale Tori oma, puud ja valgustuse vallalt. Halliste-Karksi kih.: Abja kooliõpetaja saab 20 v. rukkid, 12 v. otri, „mõne leisika soola“, kaeru ja heinu ühe hobuse ülespidamiseks ja mõne vaka kartulid, ka veel puud ja valgustuse; Öisus 50 rbl. panko ja 6 vakka rukkid ühes kütte ja valgustusega. Väändras ja Tõstamaal $\frac{1}{4}$ v. vilja iga lapse pealt, esimeses ühes küttega, teises ilma selleta. Audrus $\frac{1}{4}$ v. rukkid igast talust, peale selle maa, mille eest vald mõisale päevi teeb; Saardes saab üks kooliõp. vallalt talve eest kaks vakka rukkid ja laste vanematelt puud ja valgustust, teine — 10 v. rukkid, 5. v. otri ja 5 rbl. raha ühes kütte ja valgustusega.

6. Kooliõpetajate ettevalmistus ja töö.

Kooliõpetajate kohta teatatakse Tormast, Laiuselt, Palamuselt, Kodaverest, et nad suuremalt osalt kihelkonnakoolides õpetust on saanud. Maarja-Magdaleenas ei ole siitsaadik meestest puudu olnud, kellel kooliõpetaja - ameti pidamiseks tarvilikku osavust on. Osa neist on endiste kooliõpetajate pojad, kes enne isade juures abiks olnud ja viimaks iseseisvaks saanud. Teistes kihelkondades on lugu halvem: soovitakse ja otsitakse kohaseid ja osavaid kooliõpetajaid, kuid paremate puudusel peab nendega leppima, kes saadaval. Nõudmised, mis külakooliõpetaja peab täitma, on õige alandlikud. Maarja-Magdaleenas oskavad kõik hästi lugeda, mõned koguni kirjutada, tunnevad ristiusu õpetust ja mõistavad kirikulaulusid laulda, mõned ka nootide järele. Võnnus oskab suurem osa kooliõpetajaid kirjutada, kuid ainult vähesed on rehkendusega algust teinud. Võrumaalt kirjutatakse Vastseliinast nagu erandina, et kõik kooliõpetajad kirjutada mõistavad. Karulas oskab suurem osa kõige rohkem trükitud ja kirjutatud kirja lugeda; mõni üksik ka natuke kirjutada ja mõnda kirikulaulu laulda; Harglas saavad kooliõpetajad ainult lugemise ja mõne kirikulaulu laulmisega toime. Koolitöö tagajärgi ise loomustab Vastseliina õpetaja kujukalt, kirjutades, et tema ja kooliõpetajate ühise vaeva viljaks on „vaevane mehaaniline lugemine“. Viljandi maakonnas ulatab Suure-Jaanis koolide tegevus „peaasjalikult ainult vabalt lugemiseni, jätab selle järele rahva hariduse suhtes küll veel palju soovida“. Tarvastus oskavad kooliõpetajad „hästi lugeda“ ja tuttavamajd kirikulaulu viisisid laulda; nende tööd

takistavad hariduse puudus ja viletsad palgaolud: kooliõpetajad on poolsulased, kes peremeeste käest maad rendivad ja selle eest tegu teevad. Paistus oskavad kooliõpetajad hästi kirjutada, Helmes õpetavad mõned lapsi ka kirjutama ja rehkendama. Pärnumaalt kaevatakse niisama, et kooliõpetajate ettevalmistus üleüldiselt kehv on ja sellepärast koolide töö puudulik. Ometi võib Audru õpetaja teatava rahulolemise-tundega teatada, et kooliõpetajad kõik oma ametit armastavad ja hoolega tegevad on. Ka Abjas on väga tubli kooliõpetaja, kes 6 nädala sees, ligi 40 last õpetades, nii kaugele jõudnud, et kuus last päris hästi kokku lugesid, 20 väga hästi veerisid (buchstabierten) ja teised keskmiselt. Kurvalt peab aga Saarde õpetaja kurtma, et kihelkonnakooli kinnipanemisest saadik raske on kohaseid mehi leida. Hädas aidatakse endid nõnda, et „harilikult vanad vabadikud (Lostreiber), kes natuke lugeda oskavad, sellesse ametisse valitakse“. Õpetaja püüdmised, neid läbirääkimiste ja paremate õpetamiseviisidega tutvustamise läbi natukenegi kõlbulikumateks teha, ei saavuta nähtavasti mitte soovitavaid tagajärgi, sest „kooli tegevus ei ole kogunisti mitte rahuloldav“. Koolide tegevust hinnates rõhutavad paljud aruandjad iseäranis, et üheks suureks takistajaks rahva suur vaesus ja päratu seisukord on, mis laste korraliku koolisaatmise otsekohe võimatuks teeb. Mitmed nimetavad ka veel kooliraamatute puudust ühe takistusena. Paljudes koolides on lugu nähtavasti niisugune, nagu Rõngust teatatakse, et peab rahul olema, kui lastel üleüldse mõni raamat ligi on, olgu misugune tahes, ja et sagedasti ainult tarvitatud raamatute riismed kooli tuuakse. Ainult Vändrast öeldakse, et kui ka lastel enestel kooliraamatud puuduvad, siis ometigi juba palju aastaid eraviisil nende saamise eest on hoolt kantud.

7. Koolide üle valvamine.

Koolide tegevuse üle valvamine oli seaduse järele õpetajate hooleks ja tegelikult oligi õpetaja kooli asjade korraldaja ja juhtija. Iseäranis oli tema ülesanne katsumiste läbi ja muul viisil selle üle selgusele jõuda, kas kool ja kooliõpetaja ka oma ülesannet õieti täidavad. Ülevalvamise kohust täidetakse, nagu aruanhetest näha, enamasti nõnda, et õpetaja 1—2 korda talve sees koolide katsumise ette võtab, muidu aga võimalikult sagedasti, paljudes kohades iga nädala sees kord, kooliõpetaja kooli päevaraamatuga enese juure laseb tulla. Õige üksikasjaliselt sele-

tab Audru õpetaja J. H. Bochmann, kuidas ülevalvust, mis küll juba piinlikkuse viidud, tema äranägemise järele tuleb toimetada: „Kooliõpetajad peavad õpetajale teada andma, missugused lapsed virgalt koolis käivad, missugused väga hästi õpivad, missugused kõlblises ülespidamises silma puutuvad, ja selle kohta õpetaja rahulolemist ehk, kus tarvis, tema rahulolematust lastele kuulutama. Edasi peab õpetaja ootamata igasse kooli ilmuma, et näha, kas kooliõpetaja ja õpilased koolis on, peab lapsi katsuma, kooliõpetajaid oma juuresolekul õpetada laskma ja mõlemaid ikka selles arvamises pidama, et nad teda jälle varsti oodata tohivad.“ Ei ole õpetajal enesel võimalik kooli sõita, võib ta kõstri ehk kihelkonna-kooliõpetaja enese asemele saata. Küsimise peale, kas koolide üle valvamine õpetajalt palju vaeva ja aega nõuab, vastab suurem osa õpetajaid õige lühidalt, et kui ka lugu nõnda on, siiski sellest ei või hoolida. Tüsedalt ütleb selle küsimise kohta Audru õpetaja: „Kui õpetaja head asja tahab edendada ja alati mõtleb, et mitte amet tema pärast, vaid tema ameti pärast olemas on, siis ei karda ta mitte vaeva ega hooli ajakulust; küll aga otsib ta ülemat rõõmu sellest, et ta ustavalt ja jõudu mööda seda teeb, mida amet temalt nõuab ja mille läbi tema koguduseliikmetele oma tegevast elust ja tööst tunnistust annab.“

8. „Pool- ehk väikesaksad.“

See, mis senni koolidest, nende tegevusest ja tagajärgedest räägitud, käib talupoegade ehk „rahvuslaste“ (Nationalen) laste kohta. On aga juba sel ajal veel üks liik inimesi ja nende lapsi olemas, kes seaduslike koolide mõjupiirkonnast endid tunnevad väljaspool olevat. Need on nõndanimetatud „pool- ehk väikesakste“ (Halb- oder Kleindeutsche), meie ütleksime praegu „kadasakste“ lapsed. Need sünnitavad paljudele õpetajatele tõsist muret. Paneme mõned iseloomulikud mõtteavaldused nende kohta üles. Võnnu õpetaja kirjutab, et „pool- ehk väikesaksad“ harva oma lapsi külakooli saadavad, vaid harilikult, niipea kui nad natuke Saksa keelt murda oskavad, kas kõstri juure ehk Tartu härra Lalandi rahvakooli või mujale viivad. Mitmed neist võtavad ka Eesti leeriõpetusest osa ja õnnistatakse ühes Eesti lastega. Rõngus tuleb seda vaevalt ette, et „väikesakste“ lapsed Eesti koolis käivad. „Ei tea ju õpetaja sagedasti aastategi järele, kes kõrtsides, veskitel, karjamõisates ja teistes sarnastes, nii-ütelda usu-

ja kombeseadustest väljaspool olevates kohtades elutsevad. Kui siin mitte põhjalikku muutust ette ei võeta, nii et sead hädasti tarvilikuks peetakse, et igäiks jumalariigi alla nõndasama nagu ilmliku valitseja alla ennast heidab, siis saab Liivimaa kirikus „väikesakste“ olu täiesti mustlaste poliitilisele olukorrale vastama. Meil saab olema kogu ümberhulkujaid, eesõigustatud ja kõige pühaduse, kombe ja kõlbluse vargaid ja röövliid, kes niisugustena tunnustatud, tuttavad — ja ometi sallitud on, — ja miks? Sellepärast, et nemad nagu õnnetu räbu (Schlacke) kahe teineteisega kokkupuutuva rahva ja seisuse vahel mõlemalt poolt välja heidetakse ja tähelepanemata jäetakse.“ Kibedalt kirjutab ka Palamuse õpetaja Kolbe: „Küll vähesed Liivimaa õpetajad, isegi linnaõpetajad mitte välja arvatud, võivad pool- ehk väikesakste liigist pärit olevate leerilaste teadmistega rahul olla. Harilikult seisavad nad sügaval allpool „rahvuslasi“, usulises ja kõlblises hariduses kindlasti; õpetaja võib veel heast tagajärjest rääkida, kui tal nädalatepikkuse enesepiinamise järele korda läks nendes natuke vastuvõtlikkust headusele ja pühadusele äratada. Rahvuslaste lastele, keda nende teadmiste puudusel ei või leeritada, võib järgmiseks aastaks lootust anda, aga mis peab peale hakkama valitsejate, kõrtsimeeste, möldrite, metsavahtide jne. poegade ja tütardega, kes sagedasti juba täisealised, aga kellel usuõpetusest vähematki aimu ei ole, kes isegi lugeda ei mõista?... Ometi on niisuguste, ilma kasvatus ja vagaduseta üleskasvanud noormeeste ja neitsite vanemad selleks liiga uhked, et oma lapsi ühes talupoja lastega külakooli saata, ja enne 19 eluaastat mõtlevad nad harva selle peale, et lapsi leeriopestusest osa võtta lasta....“ Laiuse õpetaja v. Jannau ütleb viimaks kokkuvõtlikult: „Meie hulkujad „väikesaksad“ on oma mõju läbi väga suureks kõlbluse ja rahvahariduse takistuseks. See on üks väga tähelepanemisevääriline inimeste liik, sest et nad, kui õnnetud kahepaiksed kahe seisuse vahel, nende hulka näivad käivat, kes notooriliselt väljaspool kasvatust ja korda seisavad. Neid kolijaid tunneb õpetaja, kes ometi nende hingekarjaseks on kutsutud, vaevalt ja temal ei ole mingit võimu nende üle. Need Saksa-Eesti (-Läti) rahvarikkujad näikse kooli korralduses täiesti ära unustatud olevat.“ Neid tuleks sundida lapsi külakooli panema, kui nad tõeks ei saa teha, et lapsed mõnes teises koolis käivad. On aga isa liiga uhke, et last külakooli saata, ehk liiga vaene, et teda linna viia, siis jääb üle väga otstarbekohane ja riigile väga kasulik tee — sõjakool....

„Tütarlapsed võiksid niisugusel korral oma isikuga neid ketramisemajasid rikastada, milles peale töö ka õpetust antakse — niisuguseid on mitu olemas.“

9. Soovid ja ettepanekud.

Pikemas kokkuvõttes (100 foliolehek.) iseloomustab õpetaja H. v. Jannau aruannete põhjal ja oma äranägemise järele meie maa koolide ja rahvahariduse seisukorda, kõige esite seda oma aluslauset põhjendades, et „rahvaharidus on rahva õnne alus“. Lühikese ajaloolise ülevaate põhjal jõuab ta mineviku kohta õige kurvale otsusele. Kes vaevas on võtnud meie kodumaa ajalugu tundma õppida, „see peab tunnistama: meie juures on rahvahariduse kaudu rahva õnneks alles liiga vähe tehtud. Näib koguni mõnikord teatav koolidevastane meeleolu avalikuks tulevat, ja võimata on küll, nagu näib, meie mõisaomanikkude juures vähemalt iseäralikku armastust kooliasja vastu leida; terve 600-aastane ajajärk pakub meile õudset ja kurba pilti meie maa koolidest. Saksa rüütliid tulid toorelt ja harimata siia ja uskusid, et nad kõik on teinud, kui nad niisama metsikusse (Barbarei) ja prassimisesse (Schwelgerei) langenud katoliku usu vaimulikku mehi nende überpöörmise agaruses sõjariistadega toetasid. Meie leiame siin kõige esimesel ajal südanthaavavat ükskõiksust ja metsikust, — mis naeruväärsusesse langeks, kui asi mitte inimese käekäiku ei puutuks.“

Aga ka see ajalooline viga on edasi kestnud kunni tänapäevani. Need, kelle päralt talupoegade ihu ja hing ja kelle kohus kõige esiti rahvahariduse edendamiseks tööd teha, näitavad tuimust, hoolimatust, isegi vastuseisimist üles. „Niikaua kui veel kooliõpetajaid on, kes mitte sugugi palka ei saa või terve aasta kohta niipalju saavad, kui keskpärane linna teenija kuus, kooliõpetajaid, kes mõisale tegu teevad, talupoegade sulased, jah isegi — horrible dictu! — kõrtsimehed on ja üleüldiselt sedagi viletsat palka õieti kätte ei saa, mida talurahva-seadus ette kirjutab, — niikaua peab lubatud olema selle juures kahelda, et meil üleüldiselt elav huvitus rahvahariduse vastu valitseb. Seda vähest, mis Liiyimaal rahvahariduse heaks on tehtud, on peaaegu täielikult üksi õpetajate teenuseks arvata, see on selge ja kindel — nemad seisavad aga ka peaaegu täiesti üksinda sellel alal — kas peab see nõnda jääma? „Ka need ametikohad, kellelt rohkem arusaamist ja huvitust asja vastu tohib nõuda, näitavad, et kooliasi

neile sagedasti võõras ehk kõrvaline on. Üheks näituseks mitme hulgast nimetab õp. Jannau üht Tartu-Võru ülema kirikueestseisja ameti reskripti 1834. a. Laiuse kirikukonvendile, milles seisab, et ülema kirikueestseisja amet hea meelega koolikonvendi protokollist on lugenud, „et kooliõpetus selles kihelkonnas mitte ainult kestvalt heas korras ei seisa, vaid ka veel edeneb; selle juures aga kirjutab ka ülema kirikueestseisja amet ette, et külakoolides õpetuse piiridest mitte üle ei mindaks, sest et selle läbi õpetuse eesmärki kätte ei saada, küll aga talupojale tema seisukord ja olud vastumeelseteks tehakse.“

Üksikuid kohalikka puudusi kokku võttes selgub, et „rahvahariduse ja sellega ka rahva õnne“ tähtsamateks takistajateks on: 1. Rahva puudulik kodune kasvatus; selle kõrvaldamiseks tuleb tütarlaste hariduse eest palju rohkem hoolt kanda, kui senni sündinud, sest „naisterahvas on rahva ema“. 2. Koolide ja koolimajade puudus. Koolisid peaks vähemalt neli korda niipalju olema, kui talurahva-seadus nõuab. Siin on aga suureks takistajaks rahva vilets majandusline järg. „On üleüldiselt tuttav, et maarahva (die Nationalen) varanduslised olud viimase 50 aasta jooksul mitte väga ei ole muutunud.“ Vaesus on nii suur, „et pearaha (3 rbl. 30 kop. panko) kättesaamiseks sagedasti viimased kariloomad, riidetükid ja puust söögilusikad enampakkumise teel ära tuleb müüa“. Rahva vaesuse pärast on ka võimatu seaduse nõudmist vaeste laste ülespidamise kohta kooliajal täita. Et aga mõisad seaduse järele sellest kohustusest vabad on, soovib õp. Jannau, et iga vald mõisa piirides iga aasta ühe tüki kütist ehk heinamaad hariks ja saadused sügisel ära müüks kehvade vanemate ja vaestelaste kasuks. Ülejäänud summast tõuseks koolikapitaal, mis viimaks kõik kulud kannab ja töötegemise üleliigseks teeb. 24-aastased kogemused on ettepaneku tegijale näidanud, et see mõtte teostatav on, kui asjast õieti kinni hakatakse. „Raha ei jõua talupoeg mitte maksa; — tema on aga õppinud tööd tegema ja teeb hea meelega tööd, kui ta sellest enesele ja omastele tulu näeb.“ Sedasama võib õp. Jannau ka koolimajade ehitamisest ütelda. 17 koolimaja ehitamisel on ta näinud, „et selleks enamasti mitte suuremaid raskusi ei ole olnud, küll aga on ehitused väga sagedasti valmisolemisega, mõnikord isegi talupoegade eneste palve peale ette võetud“.

3. Kooliõpetajate puudus. Asi paraneb siis, kui a) tarvilikud kooliõpetajate seminariid asutatakse (3 Läti, 2

Eesti jaoskonda) ja b) kooliõpetajate palgaolud nõnda korraldatakse, et niisuguse vaevalise ja vastutusriikka ameti pidamine võimaldatud on.¹⁾ Seminaaride ülespidamise kulud peaks riik oma kanda võtma.

4. Tarviliku koolide- kapitaali puudus. Tuleks asutada: a) üldine maakooli-kapitaal; b) kihelkonnakooli-kapitaal igas kihelkonnas (see tõuseks ja kasvaks vabatahtlikkudest kirikukorjandustest, kõrtsimeeste, möldrite ja käsitöölise aastamaksust (à 1 rbl.), teedetegemise, metsavarguse, 6. käsu vastu eksimise, pühapäeva rikkumise j. t. trahvirahadest); c) vallakooli-kapitaal igas vallas. Selle saamiseks ei ole teist abinõu, kui eelpool-nimetatud kütisetegemine.

5. Kohase koolivalitsuse korralduse puudulikkus. Tuleb asutada: kihelkonna-, maakonna- ja kubermangu-koolivalitsus.

* * *

See on üleüldiselt õpetajate ametlike aruannete sisu rahvakooli olude kohta eelpool-nimetatud ajal. Olen mõndagi pikemalt ja üksikasjalisemalt jutustanud, sest et need andmed ja isegi soovid ja kavatsused oma aja kohta huvitavad on. Muidugi tuleb kõike seda materjali kaine arvustusega vastu võtta ja hinnata. See käib iseäranis aruandjate otsustamise kohta ühe või teise nähtuse üle. Missugust koolimaja näit. „heaks“ või „korralikuks“, missugust õpetust niisama heaks või rahuloldavaks nimetada, selles asjas on vaated loomulikult õige subjektiivsed. Cum grano salis leiame siit aga tähelepanemise väärilisi sugemeid meie rahvakooli ja rahvahariduse ajaloo tarvis. Rohkem ei tahagi käesolev kirjatöö pakkuda.

J. Kõpp.

Eesti kirjandus sõja ajal.

(Eesti Kirjanduse Seltsis 5. okt. 1919 peetud kõne.)

I.

Sõjaaegne kirjandus ulatab üle 6 aasta. Sellest ajajärgust vähegi täielikku ülevaadet anda nõuaks rohkem, kui seda pakkuda võib lühikeses referaadis, ja nõuab rohkem tööd, kui minul selleks praegu aega, käepärast on.

1) Selle vana nõudmise kohta v. ka M. Lipp, op. cit. II, 1, lhk. 92, ja II, 2, lhk. 122.

Pea juba siis oma aruannet kõige pealt piirama ilukirjandusega. Ka siingi on töö nii laialine, et võimata on ilmunud raamatuid, jah isegi üksikuid kirjanikka põhjalikumalt arvustada. Pean leppima ainult ülevaatega, milles ma neid iseloomulikka jooni otsida katsun, mis sõjaaegses kirjanduslikus kunstis on ilmunud. Oma väidete toetusks ainult nimetan üksikuid kirjanikka ja nende teoseid.

Kõige pealt pean tähendama, et meie kirjanduse põld sõja aegu, vähemalt mis produktsiooni hulka puutub, sugugi põdenud ei ole, vaid ümberpöörnud, lopsakamat kasvu on üles näidanud, kui harilikul, rahuajal. Sõda ja temaga kaasas käivad huvid neelavad küll palju rahva ainelist ja vaimlist jõudu, hävitavad inimesi, kuid nad toovad ka üleüldisesse elu temposse kiirema käigu, kõrgema temperatuuri, tugevama tuiksoone-löögi, mis ennast kirjanduses vastu peegeldab.

Mäletan üht Eesti Kirjanduse Seltsi koosolekut Vannemises varsti pärast Jaapani sõda ja Vene vabadusliikumise algust, kus esimene revolutsioonilaine meie kodumaad oli puudutanud, kus vaieldi selle üle, kas suurte sõjaliste sündmustega ja ühiskondlike vapustustega ka kirjanduse ja teiste kunstide tõusuajad kaasas käivad või mitte. Tuldi siis enam-vähem arvamisele, et vaimlised tõusuajad mitte suurte poliitiliste, riiklike sündmustega, sõdadega ja revolutsioonidega kaasas ei käi, vaid alles nende sündmuste järele tulevad, teatavas kauguses. Arvati, et suured poliitilised sündmused ühelt poolt palju vaimlist ja ainelist jõudu ja energiat absorbeerivad, nii et kunstiliseks produktsiooniks küllalt jõudu ei jätaku, ja et teiselt poolt suurte aegade suurus kaaselanikkudes veel küllalt mõjule ei tõuse, et selle äratundmist suurte aegade kaasas käivad elu varjuküljed ja inetused palju tumestavad. Alles pärastpoole, teatavas distantssis, kus suured ajad ülevaatalikumalt selguma hakkavad ja nende tõukejõulised ideed rohkem välja paistavad, hakkavad need ajad vaimupõldu väetama.

Tollekordse aja kohta näitas see teooria enam-vähem tõenäoline, sest hoolimata suurtest vapustustest, mis seltskonnast läbi käisid, oli vaimline liikumine, niipalju kui see kirjandusesse puutus, õige loiid, nii et Eesti kirjanduslise Messiasse ootamine, kirjaniku ootamine, kes meid oma töödega Euroopale esitaks — missuguse ootamise Noor-Eesti hüüd Euroopasse minemiseks liikuma oli pannud — teadmata kaugusesse näis venivat.

Jaapani sõjast ja temale järgnevaist ühiskondlistest vapustustest, Eestist ülekäivate karistussalkade hirmuaegadest lahutab meid juba tosin aastaid, kuid nende aegade mõju meie kirjanduses suuremat ikkagi ei tundu. Selle vastu on ilmasõja aegu selgesti tunda, et meie ka kirjanduses ja teiste kunstide alal erakordseid aegu üle elame. Iseäranis intensiivseks ja energiliseks on aga vaimline tuiksoon sest ajast läinud, kui Eesti iseseisvuse mõte ja võitlus selle eest ilmasõja mürinast välguna läbi sähvatas.

Tähendab: vaimline tõusuaeg langeb vististi kokku suurte sündmustega poliitikailmas, suurte sõdadega, revolutsioonidega ja riigipööretega, kuid nendes suurtes sündmustes peab midagi olema, mis kõne all oleva rahva vaimliselt üles virgutab, peab mingisugune suur ja eluline idee kõiki valdama, ohvrimeelele, enesesalgamisele, lootusele, vaimustusele kutsuma. Niisuguses ülesloitmises kaldub rahvaelu küll ka suurtesse varjukülgedesse, aga teiselt poolt veel rohkem väärtuslisesse loomisvõimsasse hoosse. Jaapani sõda, tema järel tulev Vene revolutsioon, mille lained ka Eestist üle käisid, ei künnud meie rahva hinge põhjani üles. See ei toonud meile esialgselt mingit suurt ja positiivset meie rahvuslikus mõttes. Üleüldine internatsionaalne vabadusemõiste süvenemine, klassivõitlus jne., mis mõnelt poolt ainsaks õndsakstegevaks tõukejõuks inimesesoo edenemises ülistatakse, ei suutnud elustavalt meie loidu ja seisva vee sarnast vaimu liikuma ja lainetama panna. See riivab viimasel otsal ikka ainult elu ainelist külge, puudub üksiku inimese või aga piiratud kihi kõhuküsimust. Temal ei ole seda jõudu rahva koguenõrgiat üles virgutada, elustada. Seda teeb ainult rahvuslik tunne, mis siis oma suurtsugusemat mõju avaldab, kui terve rahva saatus, tema tulevik kaalu peal on. Asjata süüdistavad nüüd tagantjärele sotsialistide teoreetikused üksikute maade prolettaarlast, kes ilmasõda ei ole suutnud ära hoida, vaid rumalast peast burshuide pettusele ohvriks langedes püssid pihku haaranud ja jooksukraavidesse tõtanud, et oma vendi surmata. On ju õige, et ilmasõda kuritegelikult algatati, et teda ära oleks võinud vast hoida, aga kui ta kord lahti oli pääsnud, siis ei olnud see mitte ainult arg allaheitmine kodanlastele võimudele, mis internatsionaali tööliste ridades unustada laskis, vaid ürgjõuline ühine rahvustunne, mis kunstlikult suurekskasvatatud klassikasude õpetuse koorest läbi murdus.

Seda võime ka Eestis näha. Külmaks võrdlemisi olid jätnud meid kõik suured sündmused Mandshuuria väljadel, Vene revolutsioon ja klassivõitlus, sest et sellel mingit otsustandvat tähendust ega pööret meie kogurahva elus ei olnud, ehk küll meie rahva pojad neis lahingutes, mis siis löödi, sunnitult kaasa võitlesid. Aga iga aastaga ja kuuga, kus ilmasõda meie rahvale saatuslikumaks muutus, meid oma keeru sisse kiskus, kus temast meie maa üle sadav kullavihm meie maa ainelist rikkust tõstis ja juba selle läbi ka meie iseteadvust edendas, läks elu huvitavamaks. Esimestel aastatel olid need suurelt osalt eitavad tunded, mis peale tormasid, kartus, mis saab meie väikesest rahvast, kes kahe võitleva hiiglase vahel elutseb. Kas pääseb ta eluga sellest möllust!?

Kuid ootamata muutusid väljavaated. Suured, keda vääramataks peeti, varisesid kokku, väikerahvaste enesemääramise printsiip murdis enesele võidurikkalt teed, lootused asusid kartuse asemele ja paisutasid vägevalt rinda. Ja sest ajast näeme rutulikku tõusu ka meie kirjanduses.

Prohvetlikult kuulutas seda aega ette neile, kes ajamärke oskavad lugeda, Jaan Lõo oma väikese luulekogu „Nägemised“. *Divis manibus.*

Mees, kes juba noorusepõlvest, kus isegi kuradi vanaema üteldakse ilus olevat ja luuletavat, kaugelt üle oli, kellest keegi ei teadnud, võib olla, peale tema lähimate tuttavate, et tema luulega tegemist teeb, satub 1916 äkitselt tujusse ja loob luuletuste kogu, kus haruldase jõuga rahvuslisi tundeid ilmutatakse. Kodumaa loodust, tema metsi, mägesid, taimi ja loomi, tema kevadet, suve, sügist ja talve kujutatakse niisuguse armastusega ja jõuga, mida endistel üleüldistes fraasides liikuvatel isamaalauludel, peale Koidula, mitte olemas ei ole. Iseäranis tähtist osa neis luuletustes etendavad vägilaulud „Heroica“ Eesti minevikust. Tuletatakse meele eestlaste asumist Lääne mere rannale, nende vahvaid võitlusi selle maa pärast, nagu muinasjutulist Bravalla lahingut (776. a.), Ölandi merevõitlust (1170), Ümera lahingut (1210), Riia sõitu (1211), Jüriööd (1343) jne. Nagu tõsise nägija pilguga näeb Lõo 1916 ette, mis 1919 suvel sünnib: uut sõjasõitu Riiga:

Üles, üles, verevennad,
rakendagem sõjasõnnid!
Lähme Võnnu võttemaie,
lähme Riiga rikkumaie.
Läbi Jaane, läbi luha,
üle rusude ja tuha

Väina vetele viib tee.
 Seal me isad enne käinud,
 enne käinud, päevi näinud
 võidurikkaid, veriseid ;
 Väina kaldal, valges liivas
 luitumas on nende luid.
 Nende jälgil, võidukäigil
 tuleb meilgi Toone õõ,
 tulevpõlvedele paistma
 jääb me sõit ja sõjatöö.
 Üles, üles, verevennad,
 rakendagem sõjasõnnid !

Ja kas ei ole see vägilase vaim juba 1916 nagu ai-
 mates ette tabatud Lõo „Vägilases“, mis Eesti vabadus-
 sõjas tõesti tuhanded vahvad mehed lõi, kes „valvel olid
 ustavalt, et Eesti kodu leiduks päikse alt“. Isegi „Len-
 nok-laevaga“ sõideti. Aga laseme Lõo laulda :

„V ä g i l a n e .

Mul endne veri kerkib südames
 ja endne kangus kasvab kontides,
 mu muistne osa, püha pärandus,
 mu vanematelt saadud varandus.
 Sest pole loodud mina risti kandma,
 ei alanduses ennast põrnu pandma
 kuis käsid sa, suur kannataja, Galilea mees.
 Ei ! võitlus, vastupanek, vägitöö
 ja uhke minek, algab Mana õõ —
 nii on mu viis.
 Su taevad, paradiis ei kutsu mind.
 Ma sinna käin, kus hiied kohavad
 ja ahituled õõsel loidavad,
 kus Vana-Eesti võidupidu teeb
 ja tapapaika oma ohvrid viib ;
 kus esilsad, võimsad, tugevad,
 uut maad ja saaki omal otsivad,
 kus Kalev sõidab Lennok-laevaga
 ja hüglaneiu mängib meestega, —
 Seal on mu hing.
 Sealt uneõõdel tulen tagasi
 veel vaatma kodu välju, radasid.
 Kui tuuleõhk käin üle vee ja maa
 ja panen lilled õitsma, pungad puhkema,
 Ja kustubki mu nimi, mälestus,
 ma elan edasi, kui kodugeenius,
 kes tuhat teistega on valvel ustavalt,
 et Eesti kodu leiduks päikse alt.“

Ja pasuna toonil heliseb tema „Jüriõõlt“ :

„Hüüd üle maa käib hinge põhjani :
 nüüd üles, „Maa“, su pojad viimseni !
 Näüd lõpetagem oma piin ja vaev,
 nüüd tuleb ots või, hele võidupäev :
 Kõik üles, edasi !

Mäelatvil loit, käi „maiija“, maleva,
uus surmasõit käib üle kodumaa;
me vabadust, mis võeti vanasti,
nüüd verehinnal toome tagasi:
Kõik üles, edasi!

Kodumaa saatuse otsustamise kangelasvaim lehvib siin visionäärselt täie hooga. Vabadussõjas kasvas ta vägevaks ja ei mõjunud mitte üksi sõjaliselt, vaid nähtavalt ka kirjanduslikes suhtes.

~ II.

Et vähegi ülevaadet sõjaaegse produktsiooni kohta saada, jagan ma selle kahte osasse: toodangu, mis teatava kooli, kollektiiv-voolu pitsarmärki otsa ees kannab, ja üksikute iseseisvate kirjanikkude tööd, mis kas mitte sugugi üksikute voolude tundemärka ei kanna, või aga teatud voolu poole kalduvad.

Meie kirjanikkude rühmitamine algas iseteadlikumalt „Noor-Eestiga“ enam kui kümne aasta eest. „Noor-Eesti“ ei kujutanud esialgu mitte teatavat kirjanduslikku erivoolu. Kirjanikkude parool, kes temasse kuuldusid, oli suurem kultuurlikkus, euroopalikkus Eestis. See nõudmine käis tegelikult iseäranis toodangute vormi kohta, suuremat mitmekesisust nõudes rütmis ja riimis seotud kõnes, uusi ja peenemaid väljendusviisisid otsides ka proosas. Võeti uusi sõnu tarvitusele, neid iseseisvalt luues ja võõrsilt, iseäranis Soomest laenates. Uuendustuhin läks nii kaugele, et isegi vanu laimata sõnu uute eest ilma põhjusega taheti taganema sundida, et lauseehitust ja grammatikalisi vorme omavoliliselt ümber valati, et nad nende meistrite arvates elegandimad ja suurtsugused olevat. Meile tuli Soomes õppinud noorte keeleteadlaste eestvõttel keeleline Soome invasioon, mis otse meie keele omapärasuse lipu all ette võeti, aga selle omapärasuse, nagu ta aja jookstil elavas keeles välja oli kujunenud, kõigi paranduste kõrval, mis heaks tulevad kiita, meie keelele mitmeti kardetavamaks on saanud kui endised Saksa ja Vene mõjud. Asi läks seda suurema hooga, et keeleteadlased, nagu Gustav Suits, Villem Grünthal ja Juhan Aavik, ühel hoobil ka luuletajad olid, vähemalt esimesed kaks. Nii püüdsid nad oma keeleteaduslikka uuendusi kohe ka tegelikult kirjandusesse saata, mis läbi niisugune kurioosum tekkis, nagu see, et lüürihiste luuletuste lugemiseks Eesti keeles eestlastele tarvis oli sõnaraamat kaasa anda. Et kõrgeväärtuslist ilukirjandust vägise fors-

seerida taheti ja Eesti kirjanduse siimaaalist kehvast suu-
relt osalt vähese keelearenemisega seletati, siis kasvas Noor-
Eesti voolus keeleline vormikultus suureks, kus vorm luu-
lekunsti oluliséks osaks, sisu juhusliseks ja kõrvalisemaks
asjaks seletati. Et vormikunsti iseäralikult seotud kõnes
demonstreerida võib, sellepärast ka suur salmitud kirjan-
duse ülekaal proosast, viimases pikemate tööde puudus ja
novellettide, katkendite ja lüüriilise meeleolu kirjelduste
rohkus.

Noor-Eesti vool ja kirjanikkude ühing oli ilmasõja
hakatuseks juba lagunemisel, ehk küll sellenimeline kir-
jastus veel edasi kestab ja viimane Noor-Eesti album (V)
veel 1915. ilmus. Kadus ka ühepäeva-kärbsena Noor-
Eesti vesivõsu „Roheline moment“, kes õieti hakkamagi ei
saanud. Noor-Eesti vaimlised ja ainelised toed Gustav
Suitsi ja Bernhard Linde isikus veeresid võõrsile. Suits
oli oma paremad salmid „Tuulemaas“ juba laulnud ja
hakkas poliitikat tegema, mille teenistusesse ta sõja ajal
isegi oma Pegasuse rakendas ja õige kroonulise Eesti lipu-
laulu ametliku telegrahviagentuuri läbi ajalehtedele kinkis.
J. Aaviku luulesoon oli Ruthiga kuivaks jooksnud, tema
teritab ainult tööriista, keelt, veel kirjanikkudele.

Noor-Eesti veteranidest luuletab ainult V. Grünthal
veel edasi, kuna aga filoloog tema toodetes luuletaja üle
ikka rohkem võimust võtab. Friedebert Tuglas, Noor-Eesti
tugevam ja kõige produktiivsem mees, on aga oma ümber
uue kirjanikkude rühma „Siuru“ koondanud, mis terves
sõjaaegses kirjanduses silmapaistvat osa etendab. Kui ka
iga kord tema produktsiooni kvaliteet kvantiteedile ei vasta,
siis tasub ta selle, mis puudu jääb, jälle südi reklaamiga.

Mis on siis õieti „Siuru“ ?

Et tema praegune vaimline patroon — isa ei või õieti
mitte öelda, sest et Tuglasel enesel päris „Siuru“ vaim
puudub — „Noor-Eestist“ tuleb, kus ta, kõrvalt öelda,
ka mitte päris tüüpiline nooreestlane ei ole olnud — siis
on juba „Siuru“ sellepärast midagi Noor-Eestist pärinud.
Pärinud on ta nimelt Noor-Eesti vormikultuse. Et tema
liikmed ise mitte keeleteadlased ei ole, siis annavad nad
J. Aaviku uuematele keelelistele ekstravagantsidele veel palju
rohkem järele, kui endised nooreestlased. Mitte üksi nimi-
sõnade lühendatud muutevorme ei võeta tarvitusele, vaid
ka abjakate lühendatud tegusõnade mineviku vorme, nagu
„Ohverdet kann“, „kaet“ laud, „kirjutet“ on jne. Ja seda
mitte ainult luuletaja vabaduse ja hõlpuse otstarbel, vaid
ka selleks, et proosale moodsat maika anda. See moodis

olla tahtmine tikub „Siurust“ isegi ametlikku keele, ja kaht uut sõna vähemalt, „mainitud suhtes“, peab isegi iga väljapaistev miilitsamees tarvilikuks teada ja igal võimalikul ja võimatul korral laiutab ta ennast „mainitud vahekorra suhtes“, nagu venelane ennem „Virtsjärvi-see-oseros“ suples. Peale sõnade laenamise ja lühendatud sõnavormide püüab „Siuru“ ka Noor-Eesti lauseehitust omandada. See tekitab iseäranis algajate juures otse lubamata stiilisegu, nagu näit. Mart Karuse novellides „Sooka elad“, kus väga kena Pärnumaa külakeele sekka siin ja seal Abja lühendatud lõpp vilksab („ritta laot“), vahel ühes ja sellesamas lauses, esineb lühendatud ja pikem vorm. Ja kõige rahvalikuma lausete rodu seas paradeerib korraka grammatiline sünnitus: „Leena kõndis jalatsite kädisedes ja suurrätiku narmaste tilgendades“, millest need inimesed, kellest jutus kõne on, sugugi aru ei saa.

Niisama nagu „Noor-Eestis“ vormikultuse tagajärjel seotud kõne, iseäranis lüürika, proosast kaugelt üle käis, on see ka „Siurus“, ja veel palju suuremal määral. Siurus luuletavad Marie Under, Arthur Adson, Johannes Semper, Henrik Visnapuu, Barbarus ja palju „Siuru“ proslüüta, kes neist raasukestest endid toidavad, mis meistrite laualt langevad. Proosat esitavad kõige pealt Aug. Gailit, Richard Roht ja Semper, mõlemaid, proosat ja luulet, käsitab osalt siuruliste kalduvustega August Alle. Proosa mehed ei ole, peale Gailiti, kaugeltki nii produktiivsed kui salmitajad, kelle juures üks vihk teist taga ajab. Need vihud kogunevad ka õige ruttu, sest siurulased on ühel hoobil head ärimehed, kes toodangute arvu suurendamise suhtes meistrid on: nende luulekogudes on tühi ehk aga kolme-, neljarealise salmikuga lehekülge suurepäraliseks abinõuks, et uut luuletuste vihku turule saata. See „Siuru“ majanduslik võtte on „Siuru“ proslüütide juures otse jandilist järeleaimamist leidnud, nagu Kivikase „Ohverdet konnades“ ja „Lendavates sigades“, kus viimases paksudest kompveki-, limonaadi- ja likööridevabriku sildipaberitest 10-margaline „toodang“ kokku on lapitud, valgetel lehekülgedel ainult kaks, kolm lehekülge teksti. See võtte läheb juba lubatud piiridest üle ja on kergeuskliku publikumi tüssamine, mis edaspidisele kirjanduse laialilaotamisele rahva sekka suurt kahju võib teha. See pahe on nähtavalt „Siuru“ peakirjastaja „Odamehe“ reklaami tagajärg, mis kirjandusereklaamist tihti turukärinaks muutub.

„Siuru“ luuletajate laulude sisu keerleb peaaegu kulturootika ümber. Hooandjaks oli neil siin „Siuru“

suurem talent, Marie Under, kelle „Sonetid“ kõik piirid läbi murdsid, mis Eesti kirjanduses siia maale kõlbluse mõttes maksvad olid. Underi „Sonettide“ ilmumine äratas ühel pool pahameele tormi, teisel pool vaimustust ja lugemata järeleaimamisi. Naisterahva aluspesu, sukkade ja pitside kirjeldus ja selle ülistamine, mis nendest asjadest allpool, läks moodi ja üks luuletaja katsus teist „julguse“ poolest üle lüüa. Et siin vördjaid sünnitati ja sünnitatakse, see on selge ja on Marie Underile vist niisama vastik, nagu kõigile tõsise luule armastajatele. Intiimses armuluules maksab vast enam kui mujal vana ladinlaste sõna: „*Quod licet Jovi, non licet bovi*“ (mis Jupiterile kõlbab, ei sünni härjale). Kui kellelegi Eestis lubatud on selles asjas vabadusi ja vabandust, siis on see Marie Under. Tema kõige pealt ei poseeri, ei ole oma tundmustes võlts, vaid eht. Tema tundmustes on niisugune hoog ja kire, nagu seda põhjamaa pilvise taeva all vaevalt võimalikuks võid arvata. Ja tema valitseb vormi ja keele üle nii suurepäraselt, et tema keeruliste sonettide rütmi ja riimidega otse mängib. Ei mingit otsitud riimi ega hädaga loodud sõnavärdjat. See luuletehnika üle valitsemine teeb temale võimalikuks tsüünilistkij sisu nii diskreetselt käsitada, et ta sind ei pahanda. Muidugi ei ole Underi sonetid leeripoiste ega kooliplikade jaoks kirjutatud ja mõndagi oleks parem ilmumata võinud olla. Edevas enese ilu jumaldamises ja püüdmisses seda mehele avatlevaks teha (kuigi see püüdmine ka autorilt mitte selle sihilikkusega ei tule, nagu ta lugejale näitab), ilmub midagi haiglast, millel naisterahva „kardetava vanaduse“ meeolelu märke ei puudu. Kuid see on ainult üksikutes sonettides, mille järele üksi mitte Marie Underi üle otsustada ei või. Kes Marie Underi luulet maitseda tahab, see lugegu tema luuletuste kogu „Eelõitseng“ ja sealt muu seas ka sama pealkirjaga kolmevärsilist laulu, siis saab ta mulje ja ettekujutuse sellest luuletaja-temperamendist, mis temas peitub:

„Kuis sa nii võimsalt tuuled minu üle,
oh kevade! Kui laps, kes haige, väike,
ma nutan, naeran, hõiskan: Päike! Päike!
Kuis küllastab mind sinu kuldne süle!

Kui tulbi punapungad pakatavad
ja toome lõhnast õhk on hurmaline,
siis olgu saatuis kõigil armuline:
mind näib siis eluküllus hukatavat!

Siis mässamas mus armutuju tuuled —
ei tea, kes seekord satub nende hõosse?
Sel mälestused jäävad hingeloose,
Kui mulle usaldab ta omad huuled.“

Marie Under ja tema talent ei ole sõjaaja sünnitus. Tema esines juba Noor-Eestis ja enne sedagi. Kuid nähtavalt on sõjaaja ülemalkirjeldatud õhkkond tema erootilise luule ilmumisele tee avanud.

Marie Under ei ole mitte ainult peajao pikem kõigist „Siuru“ kirjanikkudest, vaid tema jääb ka praeguse aja järgu üleüldise esitajana kõige pealt Eesti kirjanduse ajaloosse. Kolme naisluuletajat peame oma kirjanduse ajaloos tulevikus alati nimetama: Koidulat, Anna Haavat ja Marie Underit, kes muidugi oma iseloomude poolest üksteisest kaugele lahku lähevad ja nagu vahepostid ära käidud kirjanduslikul teel ilmuvad.

Marie Under on, nagu öeldud, oma tundmuses eht ja võltsimata, sellepärast puudub temal midagi olulist päris „Siuru“ mõistes, kus palju kassiküllda, ülespuhutud olekut, palju „tehtud“ kraami on, nagu „Siuru“ ühing ise, milles midagi boheemilist pidavat olema. Tõepoolest ei ole aga see kellegi boheem, mis „Siurus“ ennast on koondanud. Seal on kirjanikud, kes honoraare saavad, mis Eestis siamaale kuulmatad, otse muinasjutulised, osa kirjanikka sellest „boheemist“ istub heade palkadega kirjanduslikes riigiteenistuses. Seal on kirjanikka, kes omale kõige elegantsemat dandy välimust võivad lubada ja kohvimajades kümnete markade eest päevas kohvi ja torte hävitada. Nagu see terve „boheem“ tehtud on, nii ka sagedasti luule, mis sellest ringkonnast välja läheb.

(Järgneb.)

A. Jürgenstein.

Tallinna ja Tartu nime seletuse kohta.

Tallinna nime tekkimise kohta on siamaani arvamist avaldatud, et see nimi daanlastest eestlaste kantsi *Lindanissa* asemele ehitatud linna nimetusena on tarvitusele võetud ja algkujuliselt *Taanlinnana* esinenud, aja jooksmisega sisemiste konsonantide assimileerumise ja sellega tingitud eelkäiva kaksikvokaali lühenemise teel *Tallinnaks* ümber muutunud. Kuna selles seletuses minu teada paljast oletusest ei ole üle jõutud, sest et faktilisi tõendusnähtavasti käepärast ei olnud, siis oli seletuseküsimus iga tahes veel alles lahtine. On näituseks mõtteid mõlgutatud, kas Tallinna ehitamise aegu eestlased daanlasi kui niisuguseid ka tõesti nõnda on nimetanud. Kõige kahtlusepeletuseks võin nüüd Läti keelest fakti ette tuua, et Tallinna ikkagi *Taanlinnast* on arenenud. Tallinna nimi oli vanas

Läti keeles *Dahnu pilis* ehk *Dahnu pils* ja tähendab just nimelt *daanlaste (Daani) linna*, linna tema esialgses tähenduses kui *kindlustust* ehk *kantsi* võttes. Et siin vahest mõne Läti keeles ainult poeetiliselt tarvitatud kohanimemega tegemist ei ole, mis vahest üleüldisele tarvitusele ei vasta, nagu näituseks Albion Inglismaa kohta, siis olgu tähendatud, et see Läti nimi ka vanas R. v. Bienenstammi Lääne mere provintside geograafias ainsana Tallinna lätikeelse nimetusena, A. Bielensteini redigeeritud Ullmanni Läti sõnaraamatus aga uuema *Rehvele* kõrval on ette toodud. Selle nähtuse peale toetades võib kindlasti väita, et lätikeelne Tallinnat tähendav vana termini muud midagi ei ole, kui Eesti alguslise *Taani(n)linna* = *Taanlinna* = *Tallinna* sõnasõnaline tõlge, millest võib järeldada, et Tallinna ikkagi *Taanlinnast* on tuletatud.

Tartu nime seletuseks on vanade Ladina sõnakujude najal, nagu *Carpatum*, *Tharpatum*, *Tharbatum* jne. — hilisema akadeemilise *Dorpatumi* peale peatama jäädes — prof. Leo Meyeri autoriteetlikul kaastoetusel väidetud, et see vanasti *Taarpadu* on kõlanud ja *Taara padu* tähendanud, nii siis madalapoolset niisket rägastikku ehk võsapadrikut, kus harilikult toomed, paatspuud ja hallid pajud lokkavad ja mis näituseks kevadel, looduse õitseajal, vahest üsnatoredat puhkepaika vanale ülijumalale võis pakkuda, kui rahva luulelend teda niiviisi enesele tahtis ette kujutada.

Nii kandejõuline ja hõlpus kui see *Tartu* seletus ka muidu näib olevat, on ta minule ikka umbusaldusega vastuvõetav tundunud, ühe või teise autoriteedi peale vaatamata. Ja seda järgmise loogika põhjal. Meie teame nimelt ajaloo-allikatest, et seal, kus praegune *Tartu* linn, juba muinasajal eestlaste pühapaik on olnud, kuhu kauge-mahtki rahvast austuste avaldamisteks ja usukommete täitmiseks kokku voolas. Kõigi rahvaste müstilise hingeelu reaaliad aga juhatavad meid pea ikka sinnapoole, et ülijumaluste austamise tähtsamad paigad alati kõrgematele kohtadele olid valitud, kus kas loodus ise oma iseäraduse, kauniduse või ka mingi titaanilise loomu ja algjõu avalduse sümbolina või ka inimeste tehnilise kaasaitamise läbi hingeülendavat mõju palvuselkäijate peale avaldab. Kui kõrvalise tähtsusega haldjatest, veevaimudest ja soosarvikutest mööda minna, siis on Eesti muinasjumalikkude potentatide austamise kohad enamasti kõrgemates hiisaludes olnud, kus vanad kõrged puud kasvavad, juhuslikud niiskuse sademed ujutuste läbi ligipääsmist ei takista ega altarite ja ohvrikivide aluspinda ei löhu: põlise pühapaik

peab põliselt püsima! Kui Tartu Doome mäge ja lähedaid Emajõe madalikka võrrelda, tõuseb küsimine: miks arvati Taarat all padus asuvat ja mitte üleval mäerinnakul, rinnakul, kus kõrged varjurikkad puud oma kohinaga pühalikku meeoleolu tõsta aitavad ja usulikka ihasid esile kutsuvad? Kui siis oletada, et Doome mägi kahtlemata Taara austamiseks kohasem oli, siis tuleb muidugi *padu* kui nime lõpuosa ära jätta ja teine teatava kõlalise sarnasusega sõna leida. Ütleme näituseks, et ortograafiliselt vahest kõige õigem Tartu nime Ladina transkriptsioon oleks *Charpatum*, mis liitsõnana esinedes kahest osast *Char* ja *patum* koos seisaks. Esimene osa *Char* oleks muidugi Eesti *Taar* ehk *Taara*, kuid teine osa *patum*, kui meie ka Ladina lõpu *um*'i vajaduse järele eestipäraseks muudame, ei näita aga sugugi, et siit *padu* tuleks välja lugeda, sest et pea kõigis Ladina transkriptsioonides kõva t-häälik esineb¹⁾.

Aga missugusel Eesti sõnal oleks siin siis kõlaliselt kõige rohkem sarnasust? Et praeguses kirjakeeles mulle mingit sarnast sõna vaatepiirile ei kerkinud, siis pöörasin tähelepaneku kohanimede poole, kuna neis tihti vanu sõnakujusid alal on hoidunud ja nad võrdlusteks asja annavad. Otsides jäin viimati Läänemaa kohanime *Paatsalu* peale peatama ja seda seletama. Salu tähendus on siin selge, aga mis tähendab *paat*? Muidugi mitte lootsikut või paati karva hobust. Soome keele abil leiame, et sõna *paato* laia kivi ehk kivilauda tähendab, et laialt tarvitatav *paas*, *pae* (Soome *paasi*, g. *paaden*) eelmisega etümoloogiliselt sugulane on, niisama ka vähem tuntud *paader* lähedal seisab, mis näituseks jällegi Läänemaa kohanimel *Paadermaa* ette tuleb. Sõnast *paat(o)* tuletatud ajasõna *paatuda*, *paatuma* on meil praegugi küllalt tuttav ja tarvitusel ja tähendab nimelt *kivinemist*, *tarretamist*, *kõvaks minemist*. Selle järele tähendab siis kohanimi *Paatsalu* salu, kus lai kivi leidub, mida vahest *Uku-* või *ohvrikiviks* tarvitati, ja Tartu esialgne nimetus oli siis õigemini *Taarpaato*, koht, kus *Taara jaoks lai ohvrikivi leidis*,²⁾ ja seda tuli muidugi praeguselt Doome mäelt otsida, aga mitte kusagilt Emajõe äärsest pajupadrikust, padust.

1) Aga autori allpool avaldatud oletus *paato* pakuks just samad raskused. L. K.

2) Näidatakse veel praegugi seda kivi Doome mäel ja soovida jääks, et Tartu linn oma kuulsale nime andjale ja kandjale lugupidavat tähelepanekut avaldaks. See oleks mälestusmärk, mille sarnast vaevalt kusagil leidub ja mille üle tõsiselt võiks uhke olla. J. R.

Lõpuks olgu tähendatud, et peale Ladina oma ka Läti *Tehrpatā*, mitmeti kõlavaid Saksa nimetusi kõrvale jättes, Tartu algnimele foneetiliselt võrdlemisi õige lähedal seisab.

J. Ratas.

Eelmise puhul.

Toimetus on eeloleva kirjutuse tema huvitava aihe (motiivi) tõttu avaldanud, olgugi et Tallinna nime seletus midagi uut ei paku ja seletuskatse *Tartu* < **Taaranpaado* igatahes fantastilisem ja ebateaduslisem on kui isegi julge oletus *Tartu* < **Taaranpado*.

Juba NEUS omal ajal toetas Tallinna nime seletuse (Revals sämtliche Namen) selle tõeasja (Tallinna läti keelse kaju) peale, mille hra Ratas praegu nagu uue faktina ette toob. Ka on Eesti Kirjanduses sellesama asja peale tähelepanekut juhitud (L. KETTUNEN, Veel kord Tallinna nimest, E. K. 1909, lk. 165). Niisama avaldas tuntud Soome ja sugukeelte uurija dr. HEIKKI OJANSUU hiljuti ühes Soome ajalehes (Helsingin Sanomat 1920, nr. 44) kirjutuse Tallinna kõige vanema nime kohta (vt. ka M. J. EISENI referaat ja arvustus „Postimehe“ hommiku-väljaande s. a. 56. n-ris), kus Ojansuu mööda minnes ka „Dahnu pils'i“ peale tähelepanu juhtis; seda ta oli õieti juba varem inigi teinud („Virittäjä“ 1909, Tallinan virolaisesta nimestä). Ka M. J. Eiseni „Lindanisast Tallinna“ 1901 toob sama seletuse.

Võiks enam ainult selle üle vaielda, kuidas a r e n e m i n e *Taaninlinna* või *Tainlinna* > *Tallinna* sündis. Dr. Ojansuu teeb asja vist tarbetumalt keeruliseks, toetades nime rahvaluuleliste kujude peale, mis teatavasti nimede juures väga kirjud ja isegi juhuslised võivad olla. Vanem seletus **Tainlinna* > *Tainlinna* > *Tallinna* on ju nii teiste Eesti kohanimede kui ka häälikfüsioloogia seisukohalt (i reduktsioon ja kadumine, *nl* > *ll*, mis ju väga tuttav assimilatsioon on) täiesti usaldamisevääriline, pealegi et otsitav *nl*:iga vahelüli konstateeritud on (dr. KALLAS'e järele „Kraasna maarahval“ *Tainliin*, kus esimene *i* epen-teetiline, muljeerimise tagajärjel sündinud peab olema).

Tuttava *Lindanisa* kohta olgu tähendatud, et selles tahaksime küll dr. Ojansuu leitud (viimaks ka eelnim. ajalehekirjutuses esitatud) seletusega ühineda: Eesti vanem Tallinna nimetus *Kesa-neem* (ka Soome vanemate allikate järele *Keso* = kesaväli) pandi ainult Taani keelde ümber (*linda* = kesaväli, *nes* = maanina, *neem*). Vt. muidu M. J. EISEN, Eesti mütoloogia lk. 231, kus tabavalt m. s.

just niisugust seletusviisi võimalikuks arvatakse, ilma et mainitud eriteadlase seletust nähtavasti oleks tuntudki.

Mis hra Ratase Tartu seletuse „fantastiliseks ja eba-teaduslikeks“ teeb, oleks kõige pealt see, et tema oletatud „paato Eestis täiesti tundmatu on. Soomes võiks ta küll paasi (= Eesti „paas“) sõna deminutiiv (vähendusvorm) olla, kuid küsitav on, kas ju kui laialt ta sealgi rahva omasena esineb. Kohanimedest, vähemalt nimest *Paatsalu*, seda sõna ei maksa vist välja lugeda; Soomes tunatakse küll nime *Paasisalo* (saar Kuopio linna lähedal), kuid Eesti *Paatsalu* on vist enim „Paatspuu salu“ kui „Paekese salu“ (vrd. *paatspuu*, „Wegdorn“, soome *paatsain*, vepsa *pagatsim* jne.). Ja kas võiks deminutiivne nimetus „Taara paekene (kivikene)“ ka mõtteliselt mõne muistse „Uku kivi“ kohta mõeldav olla?

Teiste Tartu nime seletuskatsete arvustamisele ei ole siin ruumi ega mahti. Kohanimede selgitus on ülepea üks keeleteaduse keerulisemaist ülesandeist, mille kallale raske on asuda, enne kui kõik asjakohaselt korraldatud võrdlusmaterjal käes on.

L. K.

Killud.

Imelik vasikas.

Mõnest kirikukroonikast leidub huvitavaid teateid endise aja sündmuste kohta. Isegi ühest isearalikest vasikast kõneleb Kambja kiriku kroonika, pealegi Eesti keeli.

Käekirja järele otsustades on õpetaja Grotjan Kambja kiriku raamatusse järgmise tähenduse teinud, kusjuures Eesti keeli kirjutatud sõnad muutmata ära trükkime:

1719. a. 2. veebruaril on Kambja külas (need eelpool olevad sõnad on Saksa keeli kirjutatud, siis Eesti keeli edasi järgmisi) „Rautseppa Jaani Tallun sündinü üts Wassik Lähm sündinü (sõna „sündinü“ on raamatus nagu näha, kogemata korratud), must Karwast, Kelle olli kaats Pääst, nelli Silmä: kaats Keelt: kaats Nennä: kolm Kõrwa, kumist üts om Wajal olnu.“

Õpetaja Grotjan ei nimeta, kas imelik elukas elusalt või surnult sündis.

En.

Arvustiku-teated Tartu linna elanikkude kohta.

Linna „Teateametist“ tarvitada antud andmete järele toome siin Tartu linna elanikkude arvu kohta statistilised teated Saksa okupatsiooni ajast, 18. juulist 1918 alates kuni 1919. aasta lõpuni, eriti 1919. aastast.

Ülesmärkimised algavad „Teateameti“ raamatutes ja kokkuvõttem tabelites 10. juulist 1918. a., kuid 18. juuli 1918. a. on selle poolest tähelepanemise vääri line, et sel päeval Tartu elanikkude arv kõige kasinam on olnud, nimelt 41.091. Sellest peale on ta kuude

viisi progressiivselt tõusnud, milleks järgmised arvud tõendust annavad: 15. augustil oli linnas 42.050, 15. septembril 46.508, 15. oktoobril 48.692, 15. novembril 50.123 ja 15. detsembril 51.721 elanikku.

Järgnevas tabelis toome linna elanikkude arvu kohta ülevaate, kuidas ta kuude kaupa varieerib, selle kõrval aga ka sündinute ja surnute arvu. Elanikud on Teateametis iga 9 päeva järele kokkuvõtte-tabelisse kirjutatud. Siin tähendame üles arvu, mil see kuus kõige vähem ja mil kõige suurem oli.

Aasta ja kuu.	Elanikkude arv.	Sündinuid.	Surnuid.	Surnute ülekaal.
1919. aastal:				
Jaanaaril	50.950—51.250	37	90	53
Veebruaril	51.200—51.300	31	101	70
Märtsil	51.100—51.150	27	118	91
Aprillil	50.550—50.900	39	114	75
Mail	50.300—50.500	45	82	37
Juunil	48.150—50.150	27	69	42
Juulil	47.300—47.750	31	62	31
Augustil	47.250—47.300	47	66	19
Septembril	47.400—48.950	28	72	44
Oktoobril	49.250—49.600	25	56	31
Novembril	49.700—50.000	33	74	41
Detsembril	50.200—50.350	21	80	59
Kokku	—	391	984	593*)

Nagu ülevalpool tähendatud, elas Tartu linnas selle aruande-aja jooksul kõige vähem inimesi 1918. a. juulikuul, mida osalt sellega võib põhjendada, et samal kuul elanikkude kavakindel üleskirjutamine ja statistiliste arvude kokkuvõtmine algas ja teated viimaste elanikkudest veel mitte läbi polnud viidud. Selle vastu võime konstateerida, et just enamlaste siin viibimise ajal linna elanikkude arv kõige kõrgem oli, veebruarikuul lõpul nimeid 51.900.

Seesuguse nähtuse põhjuseks võib kõige pealt küll seda pidada, et inimestel enamlaste valju ähvarduse tagajärjel hool oli endid Teateametisse täpisealt üles anda. Teiseks põhjuseks oli aga see, et inimesed tol ajal linnas arvasid ometi julgemalt elada võivat, kui maal, iseäranis üksikutes, teistest lahus olevates taludes, kus kallalekippumise puhkudel igasugune abi ja kaitse puudus. Teatavasti elas tol ajal iseäranis just

*) Sünnitusi langeb iga päeva peale 1,07, suremisi aga 2,7. — Vabariigi tervishoiu peavalitsuse juhataja Dr. A. Mõttuse seletuse järele tuleb laste sündimise kasin arv ämmaemandate arvesse panna, kes ohtrasti hoolitsevad abortide eest.

Tartu ülikooli naistekliiniku assistendi Dr. A. Sossi poolt kogutud statistiliste teadete järele („Postimees“ nr. 60, 9. IV. 20) on sünnituste arv 1914. aastaga võrreldes ligi kolme võrra langenud (252 sünnitust 1919. aastal) ja abortide arv enam kui kahevõrra kasvanud (268 aborti 1919. aastal), ulatades seega juba üle sündimiste arvu. 1919. aastal tuli iga 0,95 sündimise kohta 1 abort.

Kui palju surijate arvu tõusmise kohta sõjaaegsed taudid oma mõju on avaldanud, selle kohta puuduvad siin arvud.

suur hulk maalt tulnud tütarlapsi ja noori neidusid linnas sugulaste ja tuttavate juures.

Loomulikuks nähtuseks tuleb siinjuures seda pidada, et suve- ja sügisekuudel, kus suurem osa kooliõpilasi linnast lahkunud, elanikkude arv ka kasinam on kui muidu.

Olgu ka tähendatud, et arvude tõus ja mõõn ikka mõned päevad, isegi nädalad inimeste arvu faktilisest muutumisest ajast tagant järele käivad, sest et elanikud oma ülesandmistega viivitavad. Näituseks võib küll väga harva seda ette tulla, et lapse sündimine ehk kellegi surm samal päeval üles antakse, kui tähendatud juhul ette tuli. Teatavasti kirjutatakse aga märkused ülesandmise päeval raamatusse.

Ülesandmistest viivitusest pakub meile enamlaste Tartus viibimise aeg elava näituse. Tabeli arvude põhjal on 1919. a. jaanuaril 90, veebruaril 101, märtsil 118 ja aprillil 114 suremist ette tulnud. Teatavasti sündisid aga enamlaste poolt toimepandud tapmised jaanuarikuul, kuid siiski on Teateameti märkuste järele surnute arv jaanuarikuul vähem kui üksikutel järgnevatel kuudel.

Sõjaväelistest on arvesse võetud ainult ohvitserid ja sõjaväeametnikud, kes erakorterites elavad; mitte aga sõdurid kogukorterites, nagu kasarmutes ja mujal, kus nad hulgana elamas. S—t.

Toimetusele saadetud kirjandus.

Käntervilli tont. Oskar Uueldi uudisjutt. Tõlkinud Julius Johannson. „Odamehe“ rahvaraamat nr. 4. „Odamehe“ kirjastus Tartus 1918. 40 lhk. Hind 3 mrk.

Aino Kallas: Tähelend. Koidula elulugu. Soome keelest tõlkinud Friedebert Tuglas. „Odamehe“ kirjastus Tartus, 1918. 222 lhk. Hind 20 mrk.

Taimevärvide õpetus. Kokku seadnud Alma Johannson. „Odamehe“ kirjastus Tartus 1918. 54 lhk. Hind 4 mrk.

Jaak Oks: Kriitilised tundmused. Esseid. Kirjanikkude ühingu „Siuru“ kirjastus Tallinnas 1918. 92 lhk. 10 mrk.

Õiendus.

Selles „E. K.“ numbris on lhk. 65 (pooltaist rida alt üles) üks käsikirja rida välja jäänud. Lehekülje lõpp oleks nii: Vanamehel oli ehk . . . oli. — Teade on huvitav (v. allpool lhk. 69 sellekohane komme Bosnias). — Loo lõpp ehk näitaks, et varema aja komme vanema rahva mälestuses edasi elas.

Lhk. 75 esimese järgu lõpp (ülevalt) loe järgmiselt: Mis sõnadesse „naisterahva au ja puhtus“ puutub, siis on need Eesti keele tõlkija omad (v. E. Ül. S. Alb. III, lhk. 92). Algustekstis loeme: „We eyne Frauen becrefftiget“ jne. (Paucker, Rechtsquellen).

Eesti Kirjanduse Seltsi kuukiri

„Eesti Kirjandus“

jatkab käesoleval (1920.) aastal — XIV aastakäiguna — oma ilmumist senisel kujul, iga kuu kohta üks number.

Tellimisehind: 40 marka aastas.

„Eesti Kirjanduse“ sennistest aastakäikudest on veel tagavaral:

XIII aastakäik (1918/19) — hind 30 marka.

Oma kirjastuseladust soovitame järgmisi raamatuid:

Joh. Kunder: **Eesti vanemad laulikud.** Hind 10 mrk.

J. Jõgever: **Eesti keele häälikute ajalugu.** Hind 15 mrk.

Tellimiseaadress: Tartu, Eesti Kirjanduse Selts. Seltsamal aadressil tuleb ka

Eesti Kirjanduse Seltsi liikmemaks

õiendada, niihästi sennistel liikmetel kui ka liikmeks astujail. Liikmemaksu suurus on:

1918. aasta kohta 5 mrk.

1919. „ „ 5 „

1920. „ „ 25 „ ja peale selle tuleb

neil seltsiliikmetel, kes käesoleval aastal ilmuva aasta-raamatu (1917.—1919. a. kohta) soovivad saada, veel 8 marka maksa. Eluaegne (ühekordne) liikmemaks 500 marka.

Et üksnes need liikmed, kes ka 1920. a. liikmemaksu ära on maksnud, tänavu ilmuva aastaraamatu liikmenimestikku märgitakse, siis palutakse liikmemaksu õiendamiseiga rutata. Ühtlasi oleks väga soovitav, et iga liige seltsile oma elukutse (ameti) ja aadressi lähemalt ära tähendaks.

Eesti Kirjanduse Selts.